

Libora Oates-Indruchová

Meze myšlenek

*Cenzura v české
a maďarské vědě,
1969–1989*

Meze myšlenek

Cenzura v české a maďarské vědě, 1969–1989

Libora Oates-Indruchová

Recenzovali: Prof. James Krapfl a Doubravka Olšáková, Ph.D.

Foto na obálce: Ladin labyrint, ostrov Cres, Chorvatsko.

Foto Libora Oates-Indruchová.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2026

Edice SLON – Studie, 152. svazek / řídí Miloš Havelka, Jiří Šafr, Jiří Ryba
a Alena Miltová

Redakce Alena Miltová

Fotografie Jeannette Goehring a Libora Oates-Indruchová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2026

© Libora Oates-Indruchová, 2026

Photography © Jeannette Goehring, Libora Oates-Indruchová, 2026

Cover photo © Libora Oates-Indruchová, 2026

ISBN 978-80-246-6002-8

ISBN 978-80-246-6012-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

Všem, kteří se se mnou podělili o své příběhy.

Obsah

Seznam vyobrazení	11
Poděkování	12
Poznámka k českému vydání	14
 Kapitola 1	
Úvod	17
Cenzura ve východním bloku	20
Teorie cenzury	28
Lidé a instituce	33
Pomyslné rozhovory: Primární text o cenzuře v českém a maďarském vědeckém publikování za státního socialismu, 1969–1989	40
Výsledek: Mapa mezí myšlenek?	49
Uspořádání knihy	55
 Kapitola 2	
Hranice: Regulace akademického života v Československu v dokumentech k politice vědy	58
Intelektuální obec v roce 1968: trn v oku normalizace	59
První rok normalizace: sedmimílovými botami, nebo cupitavými krůčky?	62
Pokročilá normalizace: proniknout stále hlouběji k nižším příčkám vědecké obce	65
 Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění „Začátky“	73
 Osoby a obsazení	78

Kapitola 3	
Lidé a instituce: Přežití v normalizované vědě	82
I. Provádění personální politiky vědeckými institucemi a profesními kruhy	83
II. Vyjednávání s mocí: institučně jen přežít či pokračovat v práci?	104
III. Vyjednávání s mocí: profesně se v instituci rozvíjet	112
Kapitola 4	
Dílo: „Řízení“ rukopisu po dálnicích a okreskách státněsocialistického vědeckého publikování	123
I. Navigování schvalovacími úrovněmi na cestě myšlenek k publikaci	123
II. Objíždění očekávaných zátarasů po publikačních okreskách	130
III. Narážení na publikační zátarasy a jejich překonávání	139
IV. Nacházení solidarity	146
V. Zakazování, povolování, zpomalování	148
VI. Proměňování bariér v čase	152
Kapitola 5	
Autor/ka: Cenzurování a autorství za státního socialismu	156
I. Vytváření vztahu k textu a formování autorské osoby	156
II. Učení se mezím přípustnosti a vyjednávání s nimi	186
Kapitola 6	
Jazyk: Výzkumná témata, slovník, psaní kódem	208
I. Definování přijatelných, citlivých a nepřijatelných výzkumných témat	208
II. Zacházení s ideologizovaným jazykem a jeho podvracení	223
III. Kódování textů	237
Kapitola 7	
Revize: Ztráta paměti, duchové akademického světa minulosti v přítomnosti	246
I. Zamyšlení se nad minulostí očima přítomnosti	246
II. Obcházení přítomnosti akademickými přízraky minulosti	250
Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění „Konce“	259

Kapitola 8	
Meze myšlenek? Teorie státněsocialistické cenzury	264
Personální strategie v institucích a osobní strategie profesního přežití	264
Ideologický regulační rámec	265
Personální strategie v institucích	267
Osobní strategie profesního přežití	275
Generační rozdíly	283
Pravidla provozu publikační činnosti	287
Cenzurní zásahy, autoři a jejich texty	296
Zpolitizování výzkumných témat, ideologizovaný jazyk a kódování textů	314
Duchové akademického světa minulosti, jejich přízraky strašící v přítomnosti	331
Závěr	337
Dovětek	340
 Epilog	 341
 Bibliografie	 347
 Jmenný rejstřík	 368
 Věcný rejstřík	 371

Seznam vyobrazení

Box 1: Konstrukce „pomyslného rozhovoru“

Box 2: Doprovodné fotografie

Schéma 1: Hlavní části komunikační struktury KSČ v oblasti politiky vědy

Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění. „Začátky“

Obr. 1: Prolog

Obr. 2: Inspirace

Obr. 3: Akce

Obr. 4: Anticipace

Čtyři listy příběhů: vizuální metavyprávění. „Konce“

Obr. 5: Prolog

Obr. 6: Inspirace

Obr. 7: Akce

Obr. 8: Antiklimax

Poděkování

Výzkum k této knize se uskutečnil s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. GA 405/03/1056), Mellon Fellowship na Ústavu pokročilých humanitních studií (IASH) Edinburské univerzity, Marie Curie Intra-European Fellowship na Ústavu pokročilých studií Collegia Budapest, Společnosti Ludwiga Boltzmann, Visiting Fellowship Aleksanteri ústavu Helsinské univerzity a Krátkodobé vědecké mise na Škole slavistických a východoevropských studií (SSEES) University College London udělené programem COST v rámci Akce CA16213: New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent (NEP4Dissent).

Jelikož práce na celém projektu zabrala několik let, je těch, kdo ji pomohli postrkovat kupředu, mnoho. Můj dík za veškerou podporu a rady patří všem, kdo souhlasili s účastí na výzkumu, nabídli nejrůznější formy spolupráce či které jsem měla tu čest poznat jako kolegyně a kolegy. V neposlední řadě pak lidem, kteří mě během let výzkumu a psaní obohatili darem přátelství a rodné podpory.

Tato práce by nemohla začít bez ochoty narátorek a narátorů, jejichž hlasy zde zaznamenávám, podělit se se mnou o své příběhy a myšlenky. Gábor Klaniczay, János Kornai a György Péteri mi pak poskytli neocenitelné rady a postřehy při plánování maďarské studie.

Fellows a zaměstnanci a zaměstnankyně IASH, Collegia Budapest, Aleksanteri ústavu a SSEES vytvořili úžasná tvůrčí prostředí, jejichž stimulus přetrvával ještě dlouho po návratu z badatelských pobytů na těchto institucích. Můj obdiv a dík patří Györgyovi Szónyimu za zorganizování vpravdě profesionální habilitační diskuse na Szegedské univerzitě. Bez výzkumné asistence Gábora Halmaie na Středoevropské univerzitě v Budapešti bych se opravdu „ztratila v překladu“ a citlivé oko fotografky Jeannette Goehring zachytilo „Čtyři listy příběhů“ (ještě) na film.

Muriel Blaive, Barbaře Falk, Padraicu Kenneymu, Jamesi Krapflov, Lynne Pearce a Gerlindě Šmausové vděčím za cenné komentáře k raným verzím různých částí rukopisu. Jamesi Krapflov a Doubravce Olšákové pak za komentáře k českému rukopisu.

Sari Autio-Sarasmo mě seznámila s badateli a badatelkami českých dějin na Aleksanteri a dala tak základ dlouhodobé, navýsost příjemné a produktivní spolupráci. Richard Dutton a jeho práce k alžbětinskému Mistru královských zábav (Master of Revels) mi pak už kdysi dávno zasadil do hlavy brouka cenzury.

Jako mnoho dalšího by tato knížka těžko kdy vznikla bez Merrilla Oatese, jehož IT dovednosti udržovaly všechna moje technická udělátka v provozu a – především – jehož partnerství se stará o to, abych zůstala nohama na zemi, ale přesto aby každý den byl neobyčejný.

Silvie Zdražilová vypracovala překlad těch částí rukopisu, které byly původně napsány anglicky, k mým dalším úpravám, a tím mi notně ulehčila zdlouhavou práci na anglickém překladu, Jakub Fráňa vypomohl při konečné úpravě rukopisu a jako vždy pečlivá redakční práce Sociologického nakladatelství (dnes součást nakladatelství Karolinum) se postarala o odstranění mých mnoha chyb a kostrbatých vyjádření.

Poznámka k českému vydání

České vydání vychází pět let po vydání anglickém u Bloomsbury Academic. I když česká verze je v některých dílčích bodech aktualizovaná, odkazy na literaturu, a tím také některé argumentační formulace, odráží stav diskuse na téma státněsocialistické cenzury a souvisejících kontextů v době odevzdání anglické verze do tisku. Nezahrnuje tak práce, které vyšly současně nebo od té doby, jako například články Eduarda Burgeta, Petry Loučové a Doubravky Olšákové „The Gray Zone as an Oppositional Communication Channel. Czech Experts, Dissent and the Environmental Agenda“ (*Práce z dějin Akademie věd*, 2021), Nikoly Balaše „Through a Peephole: Vladimír Karbusický, the Secret Police and the Scholarly Ethos in Socialist Czechoslovakia“ (*History and Anthropology* 2022) a Dominika Zelinsky „How Intellectuals Perform: Meaning Making and Community in the Czechoslovak Philosophical Underground“ (*Sociology* 2023), jakož i sborník *Optimální cenzurou bude kádrová politika: Tisková politika tzv. normalizace 1968–1989* editovaný Petrem Andreasem a Martinem Štefkem (Praha: Academia 2023) a memoárovou knihu Miroslava Hrocha *Jak jsem to tehdy viděl: Vzpomínky* (Praha: Karolinum 2024) k české tematicce; dále k teritoriu střední a východní Evropy sborník editovaný Adelou Híncu a Victorem Karadym *Social Sciences in the Other Europe since 1945* (Budapest: Pasts Inc., Central European University 2018), článek Adely Híncu „Academic Mobility and Epistemological Change in State Socialist Romania: Three Generations of Sociologists, Western Social Science, and Quality of Life Research“ (*Serendipities* 2020) a studii Rossena Djagalova „The Zone of Freedom? Differential Censorship in the Post-Stalin-Era People’s Republic of Letters“ (*The Slavonic and East European Review* 2020). Pro současný kontext diskutovaný v kapitole 9 jsou pak relevantní články: Andrea Pető a Ildikó Barna „Unfettered Freedom’ Revisited: Hungarian Historical Journals between 1989 and 2018“ (*Contemporary European History* 2021) a Taiyi Sun a Quansheng Zhao „Delegated Censorship: The Dynamic, Layered, and Multistage Information Control Regime in China“ (*Politics & Society* 2022). Možnosti profesního života vědců a vědkyň převážně z přírodních a technických věd v době české normalizace pak zprostředkovávají orálněhistorické

rozhovory sebrané v knize Lenky Krátké, Jany Wohlmuth Markupové a Miroslava Vaňka (*Klidová věda?: Proměny a konstanty v práci i životě vědců a vědkyň v letech 1968–2008*) (Praha: Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií 2018).

Jelikož česká verze je vyjmuta z copyrightu na původní vydání, text českého vydání se od anglického podstatněji liší v délce „pomyslných rozhovorů“ v kapitolách 3–7. Anglické vydavatelství si vyžádalo podstatné zkrácení těchto kapitol, nicméně pro vydání české jsme považovali za důležité krácený materiál vrátit zpět. Jde totiž o vzpomínky narátorů a narátorek, které sice nejsou pro budování teorie v kapitole 8 zásadní, ale poskytují pro české čtenářstvo zajímavé – a snad také užitečné – informace.

V české verzi jsme provedli ještě další dvě změny, a sice změnu celkové metafory pro cenzuru ve vědě v pozdním státním socialismu, což si zákonitě vyžádalo i změnu titulu knihy, a dále změnu přezdívek narátorů a narátorek. Anglický titul zní *Censorship in Czech and Hungarian Academic Publishing, 1969–89: Snakes and Ladders*, tedy *Cenzura v českém a maďarském vědeckém publikování: Hadi a žebříky*. Podtitul „Hadi a žebříky“ odkazuje na stolní hru podobnou Člověče, nezlob se! a běžnou v britském prostředí, ale u nás méně známou. Anglická kniha je k tomu uvedena následujícím citátem:

Hadi a žebříky či *Skluzavky a žebříky* je klasická desková hra pro děti. Hraje se ve dvou či více hráčích na hrací desce s očíslovanými čtverci uspořádanými do mřížky. Na některých čtverečcích jsou zobrazeny „žebříky“, které propojují vždy dva čtverce, a na některých „hadi“ či „skluzavky“, taktéž spojující dva čtverce. (...) Hra se často hrála ve starověké Indii pod názvem mókša patamu. (...) Mókša patamu pravděpodobně vymysleli hinduističtí duchovní učitelé, aby dětem ilustrovali důsledky dobrých skutků v kontrastu s těmi špatnými. Žebříky představovaly ctnosti jako štědrost, víru, pokoru atd. a hadi pak neřesti jako chtíč, zlost, vraždu, krádež apod. Hra přinášela ponaučení, že člověk může dosáhnout spásy (mókša) tím, že bude konat dobré skutky, zatímco za skutky zlé se znovu narodí v nižší formě života (patamu). Žebříků bylo méně než hadů, což mělo připomínat, že ve srovnání s pácháním hříchů je cesta dobra velmi složitá. (Luigi Ciompi a Adrian Seville, nedatováno. *Giochi dell'Oca e di percorso*. <http://www.giochidelloca.it>, cit. 12. 3. 2019)

Metafora „hadů a žebříků“ se zdála lépe vystihovat zákruty vědeckého publikování za české normalizace než někdy používaná orwellowská metafora Velkého bratra: autoři a autorky nezažívali všeobjímající a nepolevující dohlížitelství, ale obývali a spoluvytvářeli prostředí, v němž buď padli na něco nebo – častěji – někoho, kdo jejich rukopis v procesu směřujícím k publikaci postrčil o kus dál, anebo naopak na někoho, kdo způsobil, že „sjeli“

o několik příček dolů a museli usilovat o vydání své práce ze stupně publikačního procesu, o němž si mysleli, že ho už překonali. Český titul *Meze myšlenek* má s metaforou hadů a žebříků společné dohadování se či tázání se po „pravidlech hry“ – co se smělo a co se nesmělo, aby badatelé a badatelky své myšlenky dovedli od nápadu k publikaci a jejímu přijetí čtenářstvem. Zároveň ale také klade otázku po konečném dopadu nejrozličnějších cenzurních mechanismů, která tvoří jádro knihy.

Konečně je potřeba zmínit přezdívky českých narátorků a narátorek či rádců a rádkyň v „pomyslných rozhovorech“. V anglické verzi nesou jména odvozená z latinských botanických jmen, tedy záměrně „odcizená“ od angloamerického jazykového prostředí, aby mluvčí byli identifikovatelní podle disciplíny, věkové kohorty a pohlaví a zároveň nezaměnitelní s anglickými či středo- a východoevropskými autory a autorkami prací použitých ve výzkumu ke knize. Pro český text se zdálo čtenářsky přívětivějším použít česká jména z živé a neživé přírody, neboť ta sice nejsou mezi českými příjmeními výjimečná, ale jsou dostatečně výrazná, aby zůstala odlišitelná od autorských jmen z použité literatury. Klíč k přezdívkám podle disciplíny, věkové kohorty a pohlaví poskytuje kapitola „Osoby a obsazení“.

duben 2024

Kapitola 1

Úvod

Annus mirabilis 1989 ukončil komunistické dohlížitelství nad tvůrčím vyjadřováním, médií a produkcí znalostí, i když ne všechny dozorující struktury zanikly okamžitě a některé se možná ani příliš neotřáslly. Ve všech zemích bývalého východního bloku platila v době komunistických vlád pro média a také umění poměrně přísná opatření a legislativa. Nicméně produkce znalostí nepodléhala ideologickým restrikcím stejnou měrou. Formální cenzurní úřady, které dohlížely na vědu a školství, existovaly pouze v některých zemích a v určitých obdobích, zatímco v jiných je nahradil propracovaný systém vyjednávání a autocenzury. Společenské a humanitní vědy patřily v souladu s ortodoxní marxistickou kategorizací do „ideologické sféry“ (Merton 1973 [1945]) a nacházely se tedy pod větším drobnohledem než přírodní vědy. I v těchto podmínkách výzkumné ústavy a univerzity produkovaly množství odborných publikací ve všech anebo alespoň ve většině tehdy existujících oborů. Nelze je jednoduše zatratit jako bezcenný odpad vytvořený figurkami komunistické ideologie. Znamenalo by to totiž, že celé obory, výzkumná pracoviště a univerzitní katedry by bylo potřeba přes noc rozpustit, pokud by je nezaplnil nový personál ze „Západu“ (což do velké míry nastalo v bývalé NDR) nebo z okruhu těch, kteří se na undergroundových seminářích vzdělávali v oblasti současných vědeckých diskusí. Co se týká té druhé možnosti, takoví badatelé a badatelky rozhodně existovali, ale skutečností je, že mnoho – jestli ne většina – lidí, kteří učili na vysokých školách a publikovali vědecké práce před rokem 1989, v tom pokračovali i nadále. A ještě důležitější možná je, že vychovávali mladou generaci, která poté vstupovala do vědních oborů doma a někdy i v zahraničí. Proto se znalostmi vytvořenými za státního socialismu musíme vážně zabývat. I když nad autory a autorkami bděli nejružnější nadřazení a aparát Státní bezpečnosti, musíme připustit, že autoři, badatelky a vysokoškolské vyučující upřednostňovali loajalitu své profesi před loajalitou ke komunistické straně, pokud byli jejími členy, anebo uplatňovali vlastní možnost jednat (agentnost), kam až považovali za možné, pokud členy strany nebyli.

Po jaké životní dráze za politicky represivních podmínek státního socialismu putovaly myšlenky od svého početí po přijetí čtenářstvem? Jak vypadal

„rodinný“ a společenský život myšlenek? Sdělovaly se snad myšlenky pomocí kódu sdíleného mezi autory a čtenářstvem a nepřístupného nejrozličnějším cenzorům? Tato kniha zkoumá úroveň povolení a zákruty, kterými musela myšlenka projít na své cestě od autorského subjektu přes nakladatelství až k recenzi knihy; způsoby, jakými autoři zacházeli s textem v kontextu vědeckých institucí a společenství; a konečně, jakými procesy podle svého mínění sdělovali své myšlenky čtenářstvu.

Počátek tohoto projektu sahá do konce 90. let 20. století, kdy jsem rozmouvala se svým bývalým profesorem kvůli materiálu pro kapitolu mé dizertační práce týkající se vysokoškolských učebnic napsaných v osmdesátých letech dvacátého století. Snažila jsem se britskému odbornému publiku, pro které byla práce určena, vysvětlit, že texty učebnic musely odpovídat komunistické ideologii (Oates-Indruchová 2002). Měla jsem za to, že pro české čtenářstvo nebude takové vysvětlení zapotřebí, protože se přece jedná o věci obecně známé. Pro britské publikum jsem ale k doložení svého tvrzení potřebovala „důkazy“ v podobě tištěného slova či obrazu. Zašla jsem tedy do fakultní knihovny v domněnku, že o vhodné materiály nebude nouze. Dobře jsem si pamatovala všechna ta skripta a dokumenty vysvětlující ideologické základy oboru, o kterém jsem psala. Vzala jsem si štos objednacích formulářů a začala se probírat obstarožním lístkovým katalogem. Asi za hodinu jsem sebevědomě přistoupila k přepážce a předala knihovníkovi objednávku asi na tucet titulů: *Komunistické vzdělávání pro učitele...*, *Sborník dokumentů komunistické strany k dalšímu rozvoji...*, *Závěry 14. sjezdu KSČ v...*, *Ideologické principy didaktiky...* a podobných. Druhý den jsem se vypravila vyzvednout si svůj „úlovek“. Knihovník mi vrátil vyplněné objednací formuláře a pravil:

„Lituji, ale tyto publikace nejsou k dispozici.“

Překvapeně jsem se zeptala: „Cože? Chcete říct, že jsou teď tak žádané, že jsou všechny rozpůjčované? A všechny výtisky každého titulu?“

Knihovník chvíli váhal. Snad, že mu to bylo trapné. Nakonec odpověděl: „Ne. Ale ředitelka knihovny nařídila jejich vyřazení, protože už nejsou k ničemu. Jejich odborná hodnota je nulová.“

Nevěřila jsem svým uším. Spatřila jsem v duchu jezuity, komunisty a „moderní“ knihovníky, kterak v přátelské pospolitosti udržují na strništi plameny svých ohniček a pečou si brambory v popelu spálených knih, které jim nebyly vhod. Sice každému z jiného důvodu, ale vyšlo to jaksi na stejno. Kouř ze tří ohňů stoupá k netečnému podzimmému nebi. Co zůstane z naší historie, když ji budeme neustále přepisovat? Ředitelku knihovny patrně vedla k jejímu rozhodnutí snaha očistit knihovnu od spisů, které generace studujících i vyučujících považovaly za balast a které museli číst jenom proto, že se to po nich chtělo na různých ideologických seminářích a školeních. Zjevně

si neuvědomila, že tím současně likviduje důkazy o ideologické manipulaci v českých společenských vědách a vzdělávání.

Knihovník za přepážkou si povšiml mého zděšení a poradil mi, abych zšla do Národní knihovny, která archivuje po jednom výtisku od každé oficiální publikace. Šla jsem tam a vrátila se s nepořízenou. Požadované tituly byly interními publikacemi školy. Jako takové archivaci v Národní knihovně nepodléhaly. Prostě už nejsou.

A tak jsem se jednoho dne objevila v pracovně svého pana profesora, říkejme mu profesor Horn. Potěšilo mě, že mě nejen neodmítl, ale dokonce uvítal příležitost o svých zkušenostech vyprávět. Dověděla jsem se, co jsem potřebovala pro dizertační kapitolu o projevech ideologie státního socialismu v učebnicích, a pak si začala klást další otázky – ty, které se staly motivem pro výzkum vedoucí až k této knize.

Otázka, která mě přivedla k otázkám dalším, se týkala prolínání osobního a politického: pokud feministky druhé vlny tvrdily, že „osobní je politické“, bylo v období pozdního státního socialismu v Československu politické vždy též osobní. Sám profesor Horn nedokázal říct, do jaké míry se obstrukce a šikana, kterým byl vystaven, týkaly jeho osoby nebo tématu. V tomto kontextu uvedl příklad, jak osobní vztahy mohly zmírnit ideologický tlak: „Dávali jsme dohromady encyklopedii našeho oboru a náš představený trval na tom, že tam musíme vložit také heslo o přínosu komunistické strany. Ani já ani moje redaktorka jsme to tam prostě nechtěli. Teď co s tím? Tak jsme šéfa pozvali do hospody, zaplatili mu pár panáků a nakonec mu redaktorka řekla ‚Honzo, my se ti na to heslo vyserem.‘ A bylo to.“

Jaká byla relativní moc „šéfa“ katedry a redaktorky nakladatelství? A kde se v tom všem nacházel autor? Tady to bylo podle pana profesora Horna ještě o něco složitější:

„Když jsem psal historii jednoho našeho kulturního hnutí z poloviny devatenáctého století, konečná publikovaná verze obsahovala několik kapitol, které napsal můj představený. Já bych je totiž nikdy takhle nenapsal. Jestli to dneska někdo čte, musí z toho mít dojem, že jsem nějaký rudý blbec.“

„Ale proč jste tedy s vydáním v takové podobě souhlasil?“, zeptala jsem se. Naivně, jak se hned ukázalo, protože profesor Horn s trošku ironickým pousmáním odpověděl:

„Byl to můj šéf a prostě mi řekl, abych mu odevzdal rukopis.“

„Ale jako autor jste přece měl právo konečného schválení textu, nebo ne? Nebo tam byl váš šéf uveden jako spoluautor?“

„Ne a ne. Můj souhlas a to, že jsem byl autorem, s tím nemělo co dělat. On chtěl číst všechno, co se členové jeho týmu chystali publikovat, a rozhodoval o tom, zda se jedná o vhodný materiál, či nikoliv. Pokud usoudil, že

můj text za publikování stojí, avšak s úpravami, jeho rozhodnutí bylo prostě zákonem. Já už jsem se nemohl nijak vyjádřit k tomu, jestli chci, aby moje práce vyšla s těmi jeho úpravami nebo ne.“

Profesor Horn tímto tvrzením v mžiku zdemoloval mou představu o autorovi – nebo minimálně přesvědčení o určité minimální autonomii tvůrčího procesu. Navíc pokud v zásadě souhlasíme s Pierrem Machereyem, že ideologie, které ovládají spisovatele jako subjekt, se dostávají do jejich textů nevědomky, navzdory upřímné snaze o nezávislé myšlení (Macherey 1978 [1966]), pak zkušenost profesora Horna staví tuto teorii v autoritativních podmínkách státního socialismu na hlavu. V nich se oficiální ideologie otevřeně a vědomě prosazovala v rozhodnutích o tom, co lze publikovat. Dělo se tak formou manipulativní tvorby, která je dnes známá odborníkům na „spin“ propagandu v PR agenturách: kombinací cenzury, tedy restriktivního opatření, a propagandy, opatření preskriptivního.

Odhalení profesora Horna nastolilo otázky, které se týkaly jak autorek a autorů, tak čtenářstva. Jaký měli autoři *osobní* vztah ke svým textům, jaké strategie museli volit, aby minimalizovali vnější ideologické zásahy do textu? A co to znamenalo pro čtenářstvo? Tušilo, že autorem nebyla vždy nutně osoba uvedená na obalu knihy, a měnilo to nějak proces čtení? Přistupovali snad čtenáři ke knize vydané v období státního socialismu s jakýmsi brýlemi virtuální reality, které dodaly textu „pravou“ podobu? V souladu s recepčními teoriemi musíme sice uznat nemožnost pátrání po „pravé podobě“ textu, nicméně se můžeme pokusit o rekonstrukci strategií, které autoři jakožto tvůrčí subjekty používali, aby své myšlenky předali čtenářstvu, či naopak, které autoři v roli čtenářstva využívali, aby v prostředí státního socialismu z textů vytěžili, co potřebovali. Po cestě museli autorky a autoři řešit morální dilema, zda se stáhnout do ticha, nebo zůstat a mluvit, třebaže jazykem vrchností zmračeným.¹

Cenzura ve východním bloku

I když se zaměříme jen na pozdější období státního socialismu (roky Kádárovy nebo Ceaușescuovy éry, období po pražském jaru), zjistíme, že procesy

¹ Tato výpůjčka z Shakespearova Sonetu 66 (v překladu Jana Vladislava z r. 1964) se vztahuje také k práci Janet Clare o alžbětinské cenzuře, ve které lze nalézt překvapivé paralely s vydáváním knih za státního socialismu a na kterou občas odkazují (viz Clare 1990).

Zde a v celém rukopise nepřechyluji cizí ženská jména, neboť přechylování je v podstatě neetické či je lze chápat jako počin jistého kulturního kolonialismu, neboť jím vnucujeme jinému člověku místní kulturní zvyklosti bez toho, aby se k tomu mohl vyjádřit; přechylováním vzniká jméno, které nejenom nepatří dané osobě, ale nikomu, je to jméno, které neexistuje.

publikování ve vědě se v rámci východního bloku značně lišily, pokud jde o cenzuru. Některé země, například Polsko, měly formální cenzurní úřad, ale nízkonákladové vědecké publikace požívaly větších, výslovně povolených svobod než publikace určené široké veřejnosti (Schöpflin 1983, 32–102). Jiné státy, jako bylo Československo a Maďarsko, vyčleněnou cenzurní instituci neměly. Tato druhá skupina zemí poskytuje lepší základ pro zkoumání intelektuální komunikace a struktur zasahujících do tvorby textů v represivních podmínkách. Ve státech, kde formalizovaná cenzura nefungovala, se totiž jakákoli omezení vědecké tvorby musela „rozptýlit“ mezi jednotlivé části vydavatelského procesu a „přesunout“ z centra dohledu (Burt 2012 [1998], 333). Vzorec jednání, který se řídil psanými pravidly, co se smí a nesmí, a vedl v publikačním řetězci od jednoho článku k dalšímu, tedy nahradil vzorec vyplývající z dojmů a předpokladů. Dojmy pravděpodobně vycházely z představy o existenci systému státní cenzury, který – možná – vyvažoval systém intelektuální komunikace. Nepřítomnost formální instituce má metodologické důsledky i pro tento výzkum. Archivní dokumenty budou nejspíš vzácné a jakékoli „dojmy“ se budou dát stěží ověřit pomocí písemného záznamu: stát, který tvrdil, že žádnou cenzuru neuplatňuje, popuzoval jakýkoli náznak takového postupu i toho samotného slova – tohoto faktu si badatelé povšimli i v dalších socialistických státech a jinde (Mihály 1993, 49; Coetzee 1996, 34; Klötzer a Lokatis: 1999, 24; Dąbrowski 2017, 214).²

Prvky percepce jsou silně přítomny v pracích zabývajících se cenzurou a vydaných před rokem 1989 mimo východní blok nebo v *samizdatu*. Tyto práce se zakládaly na svědectvích emigrantů či disidentů a autorů na „indexu“ nežádoucích osob, kteří popisovali svou zkušenost s cenzurou (Dewhirst a Farrell 1973; Siniavski 1989; Zipser 1990a). Osobní svědectví jako žánr upřednostňovaly třeba články v časopisu *Index on Censorship* (Gruša 1982; Šiklová 1983; Voslensky 1986; Demszky 1989). Příležitostně se podařilo skrz železnou oponu propašovat dokumenty detailně popisující cenzurní praktiky, které doplnily dojmy autorů o důkazy z oblasti tehdejší kulturní politiky, tedy o pohled státu. Takzvaná *Černá kniha polské cenzury* (Black Book of Polish Censorship, Curry 1984) je vynikajícím příkladem takové publikace stejně jako kniha George Schöpflina, v níž shromáždil dokumenty především o cenzuře v médiích v Československu, Německé demokratické republice (NDR), Maďarsku, Polsku a Jugoslávii (Schöpflin 1983). Velká vlna svědectví se objevila v 90. letech 20. století, kdy byl obecně hlad po vyprávěních „očitých svědků“ státních represí. V letech 1991–1992 Lidia Vianu jako první

2 Dmitry Kurakin prohlásil, že sovětská sociologická komunita „silně upřednostňovala orální formy komunikace“, a tak „důležité události, trendy a fakta nebyly nikdy zdokumentovány“ (Kurakin 2017, 5).

systematicky shromáždila takové výpovědi. Výsledek, *Cenzura v Rumunsku* (Censorship in Romania), obsahuje dvacet šest redigovaných rozhovorů s ženami a muži několika generací působících v literární kritice, básnictví a próze o jejich zkušenostech s publikováním svých děl během Ceaușescuova režimu (Vianu 1998). Podrobný popis fází vydavatelského procesu a rolí, které hráli různí aktéři, se stala zásadní inspirací i pro můj projekt.

Otevření archivů v 90. letech 20. století podnítilo výzkum dokumentů k institucionálním procesům (např. Wichner 1993; Kaplan a Tomášek 1994; Tomášek 1994; Kelly 1995; Costabile-Heming 1997; Lokatis 1996; Dobrenko 1997; Blium 1998; Šámal 2009; Romek 2010; Bock 2011). Badatelé a badatelky z archivů vytěžili do té doby neznámé detaily o fungování institucí, jejich syntézou zrekonstruovali cenzurní systémy a navrhli teoretické modely cenzury. Když dnes tuto literaturu pročítáme, zjišťujeme, že samotné detaily žádnou novou *konceptní* informaci nepřinesly. Všechny dílky k sestavení modelů cenzury byly k dispozici již dříve v *souhrnu dojmů* vyjádřených ve svědectvích, což vyzvedá do popředí význam sociální interakce mezi různými dobovými aktéry. Ti totiž jen výjimečně měli přístup k přesným direktivám, učili se praxí a minimálně v poslední fázi státního socialismu se pravděpodobně spolupodíleli na tvorbě systému cenzury a jeho uplatnění v praxi.

Nicméně většina svědectví i studií dokumentů se zaměřovala na represivní úkony institucí namířených proti tvůrčímu duchu a snažila se vytvořit taxonomii cenzury ve státním socialismu.³ Spisovatel György Konrád, který byl v Maďarsku na černé listině, považoval cenzuru za stalinismus za „pozitivní, agresivní“ na rozdíl od „negativní a defenzivní“ cenzury v 80. letech 20. století: „Tehdy nám nařizovali, co máme říkat, teď jen radí, co neříkat“ (Konrad 1983, 449). Tato pozdější cenzura pronikala všemi státními a společenskými institucemi a jejím cílem bylo „odradit lidi od myšlení“ (tamtéž) a z „občanů vlastněných státem“, kteří věděli, co neříkat, udělala „předvídatelné, transparentní“ osoby (tamtéž, 451). Jiný autor, Richard A. Zipser, který psal o literární cenze v NDR v květnu 1989, rozlišuje mezi autocenzurou, redakční cenzurou (neboli „*sanfte Zensur*“, protože se většinou vyjadřovala formou „přátelského“ doporučení), státní ideologickou cenzurou a cenzurou stranickou, kterou vykonávalo mnoho aktérů napříč všemi fázemi publikačního procesu (Zipser 1990b). Robert Darnton zase provedl komparativní studii mezi *ancien régime* ve Francii a NDR a došel k závěru, že francouzský režim fungoval na principu „privilegia“, protože cenzoři i autoři pocházeli ze stejného společenského prostředí, sdíleli stejné hodnoty, zatímco literární

3 Výjimkou jsou práce o NDR, které už v 90. letech 20. století braly v úvahu postupy a vyjednávání ze strany autorů a autorek (Lokatis 1996; Costabile-Heming 1997).

cenzura v NDR se zakládala na „plánování“; státněsocialistická propaganda se dostala do každého prvku vydavatelského procesu, byla úkolem, který padl na redaktory a redaktorky, a ti tak měli navrch nad autory (Darnton 2012 [1995]). Darnton tuto pozici ve svých pozdějších dílech opustil a zdůraznil rozptýlenou povahu cenzury v NDR a množství bodů vyjednávání mezi různými aktéry (Darnton 2014, 191).

Státněsocialistickou cenzuru definovalo její nasazení na všech úrovních. Marianna Tax Choldin zavedla termín „omnicenzura“ pro způsob, jakým během sovětské éry formovala čtenářstvo knihovnická cenzura na rozdíl od „svrchované“ cenzury carského Ruska (Choldin 1998, 26). Systém se posunul od „autokratického“ k „byrokratickému“ a určoval ho „někdy teror a vždycky utajení a značný stupeň vsudypřítomnosti“ (tamtéž). Arlen Blyum rozvíjí tento koncept dál a konstruuje pyramidový model sovětské literární cenzury: začínající autocenzurou u základny a pokračující přes redakční cenzuru, cenzuru Generálního ředitelství pro ochranu státního tajemství v tisku (Glavlit) a tajné politické policie až k cenzuře, kterou vykonávalo agitkačně-propagační oddělení ústředního výboru strany na vrcholu. První tři úrovně tvořily cenzuru „předběžnou“, čtvrtá a pátá pak „represivní“ (Blyum 2003, 3–8). Dále pak formuluje „represivní, regulační, vzor stanovující, ideologickou, selektivní, protektivní (...) [a] preskriptivní“ funkce cenzury v „totalitních státech“ (tamtéž, 10–13) a tvrdí, že „se zdá, že preskriptivní funkce je vynálezem komunistického režimu. (...) [cenzori měli] ‚vzdělávat‘ autory tím, že jim budou předepisovat, co a jak mají psát“ (tamtéž, 13). Je potřeba říct, že Blyum se zaměřuje hlavně na období do 50. let 20. století, a zřejmě proto nezachycuje změnu cenzury z preskriptivní na proskriptivní.

Tyto taxonomie se jen zřídka zabývají opačným procesem cenzury: různými strategiemi, jak ji obejít. Jednou z těchto strategií, psaní „ezopským“ jazykem, popsal Lev Losev ve své dnes již kanonické práci o sovětské literatuře (Loseff 1984; 2012). Spisovatelé používali buď „clony“ (*screen*), aby schovali pravý význam, nebo „značky“ (*markers*), aby přitáhli pozornost (Loseff 1984, 50–52; viz též Losev 2012 [1984], zvláště 251–252), a v podstatě vyvinuli systém komunikace s čtenářstvem. Kevin Moss rozvinul myšlenku kódu a tvrdil, že v letech před glasností si Sověti osvojili komunikaci ve „veřejném“ a „soukromém“ kódu, kde určitá slova či fráze zastupovaly něco jiného, například „stará ruská hudba“ znamenala „duchovní hudbu“ (Moss 1995, 131). Pak představuje spektrum stylistických nástrojů, které používal pro kódování zamýšleného významu Bulgagov v *Mistrovi a Markétce* (tamtéž, 232–233). Zatím poslední autorka píšící o ezopském jazyce, Irina Sandomirskaja, jej považuje za strategii rozporuplnou v několika ohledech. Tvrdí, že kamufláž vytváří „šedou zónu nejistoty, kolísající mezi vzájemně se vylučujícími

póly odporu a kolaborace, mezi zpochybňováním síly cenzury a přizpůsobením se jí“ (Sandomirskaja 2015, 64). Její pohled bude důležitý pro zkoumání ezopského jazyka v této knize.

Jak jsem uvedla výše, taxonomie na cenzuru pohlíží jednoduše: stát a jeho úřady působí na autory a autorky a pracují dohromady jako systém. V posledních letech ale badatelský zájem začal čerpat také z příspěvků teoretické školy nové cenzury (New Censorship), ke které se vrátím v další části. Na cenzuru pozdního státního socialismu nepohlíží tak totalitně a zdůrazňují součinnost, odpor a vyjednávání, jako například Sara Jones ve své studii dvou východoněmeckých autorů a jedné autorky (Jones 2011) nebo Samantha Sherry ve studii o sovětských literárních překladatelích a překladatelkách (Sherry 2015), a tak v teoretické diskusi zdůrazňují možnost jednat. Jones posunuje těžiště výzkumu k „nestabilním hranicím mezi opozicí a konformitou“ (Jones 2011, 21) a zkoumá, jak a jestli vůbec autoři, každý a každá různé politicky situovaní, dosáhli ve vztahu ke státní moci jasné pozice. Sherry zase zdůrazňuje záporný vliv všudypřítomnosti cenzury, který již dříve formuloval Konrád, a s odkazem na Pierra Bourdieua tvrdí, že „cenzurní praktiky řídil jednak vztah mezi představiteli moci a literárními aktéry, jednak působení habitu, protože cenzurní normy byly internalizované a působily nevědomě“ (tamtéž, 7). Toto bude stěžejním bodem pro diskusi o dopadech cenzury i zde.

Většina prací o cenzuře za státního socialismu zkoumala literaturu. Cenzura v oblasti vědy byla dosud předmětem zkoumání daleko méně často. Práce vydané před rokem 1989 sestávají převážně ze svědectví, jako například výpověď Voslenského ve výše zmíněném *Index on Censorship*, ve které poznamenává, že už výběr tématu výzkumu ovlivňovala cenzura (Voslensky 1986, 28), nebo krátký článek Jurije Jarim-Agajeva o jeho zkušenosti v sovětských přírodních vědách (Yarim-Agaev 1989). Když se otevřely archivy a hranice, začaly se objevovat analytické studie, které pracovaly s dokumenty i rozhovory. Jejich záběr přesahuje cenzuru – věnují se různým aspektům podmínek výzkumu za státního socialismu nebo sestavují historie jednotlivých oborů. Tento druhý typ publikací je pro tento projekt zvlášť důležitý. Slava Gerovič například zkoumá diskurzivní strategie při psaní historie, které se rozvinuly v přímé odpovědi na cenzurní tlaky. Poukazuje na vývoj konkrétního žánru psaní historie, „internalistického, faktologického, diskusi se vyhýbajícího“, proti kterému nemohli cenzoři nic namítat, protože při absenci analýzy „fakta „mluví za sebe““ (Gerovitch 1998, 199–203). Ještě zajímavější je jeho názor, že tento žánr pokračoval do postsovětské éry jako dědictví, které jen tak neodejde. Sergej I. Žuk, který píše o amerikanistice za Brežněvovy éry, zjistil, že stejný žánr se etabloval i v oblasti výzkumu (Zhuk

2013, 322–323). Počet studií konkrétních institucí nebo oborů dodnes vzrostl natolik, že je zde nelze všechny zmínit, a navíc se cenzury a publikačního procesu dotýkají jen zřídka. Výjimku tvoří vnímavá a vtipně ironická analýza vydávání vědeckých knih v NDR na počátku 60. let 20. století od Siegfrieda Lokatise (Lokatis 1996), částečně také obecný nástin Jürgena Kocky pojednávající o propojení vědy a politiky v NDR (Kocka 1998) a vyčerpávající studie polské cenzury v oblasti historiografie před rokem 1970 od Zbigniewa Romeka (Romek 2010). Lokatis a Romek zohledňují spíše kolegiální než cenzurní roli redaktorů a redaktorek nakladatelství, a Lokatis vyzdvihuje prvek autorské agentnosti.

NDR a Polsko představují dva případy kontrastující se zde probíraným publikováním ve vědě v Česku a Maďarsku. Systém cenzury v NDR se od 60. let 20. století vyznačoval „výraznou snahou o kodifikaci“ (Klötzer a Lokatis 1999, 256). To zahrnovalo regulaci vědecké produkce, která byla sice rozptýlená, ale zároveň dost hierarchizovaná (Costabile-Heming 1997, 54; Kocka 1998, 441–442), a to více než v české struktuře vědeckého publikování, přičemž oba systémy obsahovaly prostor pro vyjednávání. Jasnější a přísnější hierarchizace mohla být důsledkem jedinečného rysu situace v NDR, a sice, že „třídní nepřítel NDR s ní sdílel společný jazyk“, a cenzurní úřady tak musely být preciznější a vnímavější ve svých metodách, než byly jejich slovan-ské nebo maďarské protějšky (Klötzer a Lokatis 1999, 254). Polský systém měl ústřední cenzurní úřad, ale „zakládal se na takzvaném delegování cenzurních povinností. Jinými slovy, záměrem bylo zajistit, aby poradci [tzn. zaměstnanci cenzurního úřadu] obdrželi pouze takové materiály, které už nevyžadovaly další úpravy“ (Dąbrowski 2017, 215). Hlavní úřad pro kontrolu tisku, publikací a veřejného vystupování (GUKP) vznikl v červenci 1946 a v dubnu 1990 byl zrušen, ale od července 1981 se mohly redakce proti jeho rozhodnutí obrátit na soud a publikace akademie věd byly z jeho jurisdikce vyjmuty (Bates 2001, 1893). Přestože byly cenzurní směrnice tajné, definovaly cenzorům limity přípustnosti poměrně konkrétně, a to včetně speciálního postavení vědy již před rokem 1981, jak víme z *Černé knihy polské cenzury* (Curry 1984). To vytvářelo pro polské akademiky jasnější, ve smyslu méně mlhavé, prostředí. V této knize budeme číst výpovědi maďarských badatelů a badatelek, kteří popisují své pracovní podmínky obdobně, přestože Maďarsko, pokud víme, žádná podobná formální pravidla nemělo. Obdobná zkušenost má původ v odlišné konstelaci okolností.

Z geografického hlediska jsou pro tuto knihu významní dva autoři a autorka: György Péteri, John Connelly a Jiřina Šmejkalová. Všichni tři se od 90. let 20. století zabývají českým či maďarským akademickým světem. Péteri zkoumal vztah maďarských badatelů z akademie věd ke státní moci od

40. let 20. století. Podle něj společenské vědy v následujících desetiletích neomezoval jen stát, ale také rané vnitřní boje o moc mezi badateli z přírodních a technických věd na jedné straně a ze sociálních věd a humanitních oborů na straně druhé. Stát nicméně odborné znalosti z ekonomie potřeboval k výkonu své moci, a proto výměnou za ideologickou poslušnost garantoval ekonomické vědecké komunitě relativní autonomii: „stali se tak jedinou skupinou maďarské vědecké inteligence (...) privilegovanou tím, že byli součástí institucí, které měly moc nad některými vyhrazenými oblastmi politiky“ (Péter 1998, 223–224). Tato práce vedla Péteriho logicky ke studiu patronátu ve vědeckém světě, systému vzájemné závislosti, který umožňoval pokračování v seriózním výzkumu, i když v určitých mezích (Péter 2002). Jinými slovy, tím, že ukázal, jaké role hráli místní aktéři a jaké byly jejich zájmy, nepřímou říká, že expertizace tlumila centralizaci. To je také zhruba pozice, kam Connollyho dovedla jeho studie „sovětizace“ východoněmeckých, českých a polských univerzit od konce druhé světové války do období destalinizace. Dochází k závěru, že v českém případě „sovětizaci“ napomáhala interní dynamika, než že by jejím původcem bylo výlučně sovětské poručnictví (Connolly 2008 [2000]). S tím do jisté míry kontrastuje práce Šmejkalové o vydávání českých knih, která poskytuje pohled „shora dolů“ a zaměřuje se na státní intervence do publikačního procesu. Její práce je nicméně obohacujícím popisem opatření a praktik zakomponovaných do struktury vydavatelského průmyslu, jako například kvóty na přiděl papíru, které v důsledku fungovaly jako cenzurní mechanismy (Šmejkalová-Strickland 1994; Šmejkalová 2000; 2011).

Šmejkalová byla do nedávna jedinou českou vědkyní, která se zapojila do mezinárodní diskuse o cenzuře. Ostatní český výzkum cenzury za státního socialismu, a máme jej již úctyhodné množství, se zaměřoval na čtenářstvo ovládající češtinu. Jedna z prvních průkopnických prací autorů Karla Kaplana a Dušana Tomáška dokumentuje každodenní operace cenzurního úřadu mezi roky 1945 a 1968 (Kaplan a Tomášek 1994; Tomášek 1994). Pavel Janáček zase ukazuje, jak stalinistické cenzurní praktiky uplatňované v oblasti populární a brakové literatury byly do určité míry spíše pokračováním z 30. a 40. let 20. století než novým rysem (Janáček 2004). Petr Šámal nastiňuje chronologický vývoj cenzury ve veřejných knihovnách na počátku 50. let 20. století a poskytuje všechny známé seznamy zakázaných knih z té doby. Konkrétně se zaměřuje na roli knihovníků jako „soustružníků lidských duší“, kteří měli za úkol formovat socialistické čtenářstvo (Šámal 2009). Zatím posledním rozsáhlým příspěvkem k těmto textům je dvousvazková encyklopedická práce věnovaná především literární cenzuře v české kultuře od roku 1749 do přítomnosti (Wögerbauer, Piša, Šámal,

Janáček a kol. 2015). Ta mapuje dlouhou a tvrdošíjnou historii nesvobody tvůrčího vyjadřování v českých zemích a celkem jasně ukazuje, že epizody tvůrčí svobody byly jen vzácné a v čase vzdálené.⁴ Z českého výzkumu cenzury se době po roce 1968 zatím věnovala pouze Šmejkalová z perspektivy vydávání, distribuce a prodeje knih, a dále dva oddíly obecného nástinu literární cenzury za doby státního socialismu a několik krátkých případových studií v kompendiu Wögerbauera a kol. Hlavní teze Šámalova přehledu z kompendia „V zájmu pracujícího lidu: literární cenzura v době centrálního plánování a paralelních oběhů“ (Šámal 2015) vyšly též později anglicky (Lauk, Šámal a Shek Brnardić 2018).

Studie obecných podmínek vědy v období pozdního českého státního socialismu se také donedávna zaměřovaly na čtenářstvo ovládající češtinu, s významnou výjimkou práce finské historičky Riiky Palonkorpi [Nisonen-Trnky], nicméně většina se zaměřuje na 60. léta 20. století (Palonkorpiová 2017 [Nisonen-Trnka 2012]). V češtině existuje několik autobiografií, které zahrnují také dobu mezi roky 1968 a 1989 (Komárek 1992; Potůček 1995; Wichterle 1996; nebo autoetnografická publikace Konopásek 1999), zatímco vědecké studie se věnují především rokům vedoucím k pražskému jaru a prvním následkům jeho potlačení (Kostlán 2002; Sommer 2011). Studií k poslednímu dvacetiletí státního socialismu jako samostatného fenoménu je zatím méně, ale postupně jich přibývá. Jedním z prvních příkladů v české literatuře a literárních studiích je konferenční sborník (Wiendl 1996) a zvláště číslo *Sociologického časopisu* (2004). V 90. letech 20. století i dnes převažuje narace o přerušení a diskontinuitě institucionálního a intelektuálního vývoje nastoupeného v 60. letech 20. století (Prečan 1994; Nešpor 2014a). Studie se většinou zaměřují na represe ze strany státu a na institucionální podmínky v různých oborech (Urbášek 2008; 2012; Voříšek 2008; 2012; Oates-Indruchová 2008). Zhruba v posledním desetiletí se objevuje zřetelný obrat směrem k vrstevnatějším pohledům a novým otázkám, například: odkaz a kontinuity z období státního socialismu (Skovajsa 2011; Skovajsa a Balon 2017b), niky relativní svobody v rámci oficiálních institucí (Kabele 2011; Olšáková 2012; Nešpor 2014b), decentralizace prostřednictvím expertizace (Sommer 2015; 2016; Kopeček 2017) a genderové aspekty (Vohlídalová 2018). Za pozornost stojí také kniha Petra Andrease *Vybírat a posuzovat* (Příbram: Pistorius a Olšanská 2016), která popisuje funkce literární kritiky a její pozici v politickém diskurzu posledních dvou dekad státního socialismu

4 Za tento podnět vděčím Jamesi Krapfloví. Je ovšem pravda, že Česko(slovensko) zdaleka není v čistě historickém poměru údobí tvůrčí svobody a nesvobody výjimkou ani ve světě ani v Evropě. V neposlední řadě platí, že i akademická svoboda je v dlouhodobé perspektivě relativně nový pojem a dodnes se o ni i v demokratických společnostech svádí boje proti nejrůznějším ekonomickým i politickým tlakům.

a poskytuje srovnání materiálů z recenzních posudků na literárněkritické rukopisy s orálněhistorickými rozhovory vedenými autorem kolem roku 2014.

Tato kniha staví na dosavadním výzkumu, ale snaží se o komplexnější pojetí vědeckého psaní a publikování v podmínkách cenzury. Zkoumá všechna stadia procesu psaní od vzniku myšlenky až po ohlasy a kritické přijetí po vydání i institucionální a politický kontext tohoto procesu. Ptá se, jaké strategie autoři a autorky a jejich instituce používali v procesu produkce vědeckých textů. Za účelem zkoumání vztahu vědeckých tvůrců k jejich textům a čtenářstvu probírá postupně různé aktéry zapojené do tohoto procesu, s důrazem na sebepojetí autorů a autorek samotných. Jak autoři léta po rozpadu státního socialismu pohlíží na tehdejší fungování intelektuální komunikace mezi autory a čtenářstvem? Ve středu zájmu stojí spíše agentnost a vyjednávání tvůrčích aktérů než jejich instrumentalizace cenzurními represemi ze strany státních institucí. Společenské a humanitní vědy zaujímají ve snaze o pochopení komplexity a účinnosti státněsocialistické cenzury zvláštní místo. Pluralita interpretací je vlastní literatuře nebo dramatu, ale vědecká komunikace usiluje o přesnost a jednoznačnou interpretaci. Pokud cenzurní tlaky motivují spisovatelky a dramatiky k tomu, že přicházejí s novými metaforami a jazykovými hříčkami, aby ošálili ostražitě oko a ucho cenzora, co znamenají takové ezopské strategie pro vědecké texty?

A nakonec poznámka k terminologii: přestože jsem v tomto úvodu používala slovo „cenzura“, vyhýbala jsem se mu, když jsem hovořila s badateli a badatelkami, kteří pracovali za státního socialismu. Protože cenzura oficiálně neexistovala, zajímalo mě, zda autoři své příběhy zasadí do kontextu cenzury či nikoli. Pokud jsem tento termín vůbec použila, pak jen poté, co jej zmínili oni, nebo v pozdější části rozhovoru. To bylo koneckonců cílem pátrání, které stálo na počátku této knihy: na základě ústních výpovědí i psaných dokumentů zrekonstruovat důležitou část intelektuální historie v období nesvobody státního socialismu tak, aby tehdy napsané vědecké texty neztratily svou jistou záhadnost a vědeckou podstatu a abychom je nečetli jako pouhá smutná mementa spoutaných myšlenek.

Teorie cenzury

Cenzura za státního socialismu byla dosud většinou zkoumána z hlediska institucionálních regulačních procesů, jako „potlačování diskurzu vládou“ (Cohen 2001, 8): jak a proč vládní úřady řídily, co se mohlo říkat, psát nebo ukazovat. Mark Cohen ale píše, že tento přístup k cenzuře se objevil až v osvícenství v kontextu zájmu o rozum a individuální práva. Podle jeho

názoru jde o „mnohem specifitější pojetí, podmnožinu předchozího, k označení vládní cenzury děl posouzených *negativně* a s mocenskou podporou pro výkon tohoto hodnotového soudu“ (Cohen 2001, 8, zvýraznění v originále). Tuto užší definici považuje za problematickou, protože nedostatečně vysvětluje „vztah mezi mocí a kontrolou nad diskurzem“ (Cohen 2001, 5), a proto navrhuje, abychom se vrátili k dřívějšímu chápání cenzury jako výkonu hodnotového soudu:

[C]enzura znamená vyloučení určitého diskurzu v důsledku soudu (judgement) vyřčeného aktérem v pozici autority a vycházejícího z určité ideologické predispozice. Aktérem v pozici autority rozumím někoho s mocí vykonat hodnotový soud, ať už jde o aktéra veřejného, soukromého nebo o samotnou producentku diskurzu [...] Cenzura je výsledkem duševní aktivity, během níž cenzor vnímá a rozlišuje mezi vztahy nebo alternativami vzhledem k diskurzu, který posuzuje. (Cohen 2001, 15–16)

Připojuje se k zastáncům teoretického směru nové cenzury, přístupu založeného na Foucaultově práci o diskurzu, moci a odporu: moc je přítomna v každém vztahu a tím pádem „body odporu jsou v síti moci přítomny všude“ (Foucault 1999 [1976], 112). Nejradikálnější názor pak vyjádřil Michael Holquist: podle něj je jednou z vlastností diskurzu, že „cenzura zkrátka je“ (Holquist citován v Post 1998, 2; Holquist 2012 [1994], 106). V tomto kontextu se také často cituje Pierre Bourdieu, přestože používá „cenzuru“ pouze jako metaforu pro popis dynamiky vyjádření v poli: „Nenechme se zmást metaforou cenzury: to, co určuje výraz, je sama struktura pole, protože ovládá jak přístup k výrazu, tak podobu tohoto výrazu, a nikoli nějaká právní instance ustavená speciálně proto, aby poukazovala na porušení nějakého jazykového kódu a trestala za něj“ (Bourdieu 1991 [1982], 138; 2012, 52). Sue Curry Jansen, jedna z prvních badatelek nové cenzury, nazývá tuto formu cenzury „konstitutivní“ (v kontrastu k cenzuře „regulativní“) a definuje její účel jako existenci „za účelem vytváření, zajištění a udržování“ kontroly mocných „nad mocí pojmenovávat“ (Jansen 1991, 8). Dále říká, že ve všech lidských společnostech jsou tedy moc a vědění „spolu svázány ve spleťtý uzel“ (tamtéž, 4). Mocní přenášejí svou verzi sociálního života a pravidel na bezmocné, zatímco bezmocní používají své „znalosti moci k vyjednávání svých vlastních návodů k přežití“ (tamtéž, 8). Judith Butler pak tento bod jasně formuluje, když tvrdí, že „cenzura [je] současně vždy konstitutivní podmínkou agentnosti a zároveň její limitou“ v tom smyslu, že „jakékoli rozhodnutí o tom, jak za takových strukturních okolností rozhodovat, bude nevyhnutelně implikováno v cenzurních procesech samých“ (Butlerová 2012 [1998], 101). Půjčuje si psychoanalytický termín „zavržení“ (forkluze,

foreclosure), aby popsala proskriptivní povahu diskurzu (tamtéž, 102). Toto pojetí cenzury je v kontextu státního socialismu kritizováno, že slučuje všechny formy sociální kontroly s činnostmi autoritářských vlád. Podle této argumentace tím, že dáme všechny formy moci na jednu úroveň, „riskujeme trivializaci aktů násilí a útlaču“ (Sherry 2015, 6).⁵

Účelný pohled na státněsocialistickou vědeckou cenzuru se nachází někde uprostřed: instrumentalizace tvůrčí mysli shora dolů nedovoluje agentnost, zatímco pozice „cenzura je“ nepodchycuje hierarchii moci existující v státněsocialistických režimech cenzury. Důležité je, že perspektiva shora dolů nedokáže zcela vysvětlit těžko uchopitelný druh cenzury: autocenzuru a její propojenost se všemi dalšími druhy cenzury. Nemůže pojmut cenzuru „jako systém kontroly, který prostupuje institucemi, zabarvuje lidské vztahy a sahá až do skrytých pochodů duše“ (Darnton 2014, 243). Model „uzlu moci a vědění“, vytvořený Jansen, je dobrým východiskem pro úvahy o komplexitě vědecké cenzury v období pozdního státního socialismu v těch zemích, kde neexistoval centrální dozorcí úřad. Přestože Jansen zavádí pojem „konstitutivní cenzury“, také odlišuje individuální, hierarchicky umístěné aktéry – mocné a bezmocné. Helen Freshwater kriticky hodnotí školu nové cenzury a zasazuje se o větší důraz na vztahovou povahu cenzury a zapojení mnohonásobných aktérů: „[C]enzura je spíše procesem realizovaným prostřednictvím vztahů mezi cenzorskými aktéry než sledem aktů prováděných samostatným nebo izolovaným úřadem“ (Freshwater 2004, 1). Její definice nejpřesněji popisuje situaci státního socialismu. Zahrnuje v sobě též model „rozptýlené cenzury“, který Richard Burt navrhl místo tradičního modelu „odstranění a náhrady“ (Burt 2012 [1998], 337), tedy model, který zkoumal škrty cenzora a nahrazení odstraněného materiálu autorem:

Oproti tomu nabízím komplexnější a propracovanější model cenzury zahrnující pojmy rozptýl (dispersal) a přesun (displacement). (...) cenzura v divadle raného novověku byla rozdrobena mezi spoustu regulačních činitelů a praktik; byla zároveň produktivní i restriktivní; na jedné straně kulturu legitimizovala, na straně druhé ji potlačovala. Cenzura nepředstavovala jediný akt, neodehrávala se na jediném místě ani v jednom čase. (Burt 2012 [1998], 333; zvýraznění v originále)

Tento model logicky přijal Petr Šámal pro svou obecnou charakteristiku státněsocialistické cenzury, aby se odpoutal od perspektivy shora dolů (Šámal 2009; Lauk, Šámal a Shek Brnardić 2018). Dále definuje jako „pole cenzurních interakcí“ autora, časopis, nakladatelství, ediční plány a jejich

5 Viz též Müllerová (2012 [2004]).

schvalování, předběžnou cenzuru, knižní distribuci, čtenářstvo a paralelní oběhy (tj. *samizdat*) (Šámal 2015). Zdůrazňuje četné fáze státněsocialistické cenzury a „provázanost procesů plánování, řízení a kontroly“ (Šámal 2015, 1102). Dodala bych k tomu, že rozptyl a odstupňování v čase ale neznamenaly, že by si všechny lokace cenzury byly rovny. Naopak, systém byl hierarchický, jeden cenzorský aktér nesl více nebo méně váhy než jiný. Podobně mohla cenzura v jednom stadiu procesu psaní a publikování přinášet méně či více závažné důsledky než ta samá věc ve fázi jiné.

V této knize budu tedy pracovat s modelem, který je rozptýlený, vícefázový i hierarchický. Pokud jde o lokace cenzury a chronologická stadia, navazují na přístup Beate Müller, která pro zkoumání cenzury navrhla klasický model komunikace: „vysílatele zprávy, jejího příjemce, zprávu samu, použitý kód, kanál (médium) a kontext“ (Müllerová 2012 [2004], 235). Postupně se budu zabývat institucionálním kontextem publikování a kontextem vědních politik, autorským subjektem, příjemcem v tom smyslu, že autoři a autorky byli též čtenáři odborných textů, typy či žánry publikací a jazykem používaným ve vědeckých textech (tj. „kódem“). „Sdělením“, neboli obsahem vědeckých textů, se budu zabývat jen ve vztahu k publikovatelným a nepublikovatelným předmětům, nebudu provádět textovou analýzu jako takovou. Do svého pojetí cenzury zahrnuji též klíčový aspekt Burtova modelu, konkrétně princip „součinnosti a spolupráce mezi cenzory, autory a kritiky“ (Burt 2012 [1998], 341), které prostupovaly všechny lokace a všechny procesy a také byly katalyzátorem autocenzury. Autoři museli zvažovat, co a jak psát s ohledem na své „partnery“ ve vyjednávacím procesu, ať už šlo o kolegy, nadřízené nebo redaktorky. Autocenzura je neuchopitelná v tom smyslu, že se dá těžko zdokumentovat na základě publikovaných textů a že sami autoři a autorky shledávají obtížným ji přesně popsat. Autoři a autorky píšící ve státním socialismu si rozptýlený systém cenzury uvědomovali, dělali mu ústupky, aby nedostali své potenciální spojence, obvykle redaktorky a redaktory, do nepohodlných situací vůči *jejich* nadřízeným. Jak se však Müller, která jinak zastává při zkoumání státněsocialistické cenzury přístup shora dolů, také ptá: „[K]de končí autorské revize a kde začínají cenzurní škrtky?“ (Müllerová 2012 [2004], 246). Cohen pochybuje o tom, že by se autocenzura dala vystopovat až k autorskému záměru: „může být také nezáměrná: Mohl jsem přijmout hodnoty společnosti do té míry, že svůj vlastní názor potlačím bezděčně a automaticky“ (Cohen 2001, 14). V našem případě by bylo sice těžké považovat za vrchního cenzora spíše „společnost“ než politické normy, ale Cohenova představa zákazů, které přešly do krve, platí.

Tím se dostávám k poslední a zásadní teoretické úvaze o konečném účinku cenzury: zdali neustálé taktizování, jak přelstít cenzory, podněcuje

kreativitu a kritické myšlení, anebo naopak působí potenciálně nezáměrná autocenzura myšlenky újmu. Než představím argumenty na podporu obou krajních pozic, je na místě jedno upozornění: Janet Clare, která se zabývala alžbětinskou cenzurou, vyjádřila pochybu, zda je vůbec možné přesně stanovit vliv cenzury. Píše, že „dokud neumístíme text do historického okamžiku produkce a nerekonstruujeme přesné obavy cenzora z důkazů v cenzurovaných textech, nemůžeme vědět – jinak než v nejširším smyslu – jak cenzura zasahovala do práce dramatika“ (Clare 1990, x). Její tvrzení dvojnásob platí pro vědeckou cenzuru za státního socialismu, kdy textových důkazů je jako šafránu a kdy lze maximálně doufat, že shromáždíme a propojíme různé druhy zdrojů – jako se o to v tomto výzkumu pokouším prostřednictvím vzorku, který představím hned v následující části. Teoretické práce i osobní výpovědi poskytují argumenty pro obě pozice týkající se dopadů cenzury. Leo Strauss je zřejmě nejznámějším zastáncem tvrzení o přínosu cenzury. Tvrdí, že „[p]erzekuce dává (...) vyvstat zvláštní technice psaní a s ní zvláštnímu typu literatury, v níž je pravda o všech zásadních věcech představována výhradně mezi řádky. Tato literatura je adresována ne všem čtenářům, nýbrž jen těm důvěryhodným a inteligentním“ (Strauss 2022 [1952], 30). Autoři podle jeho názoru musí být vždy o krok napřed před cenzory a přemýšlet o nových způsobech předávání svých myšlenek, a tak si autoři i jejich čtenářstvo vzájemně brousí své kritické a tvůrčí síly.

Druhý argument týkající se účinku cenzury představuje pohled zcela opačný: cenzura narušuje kreativitu a kritické myšlení, protože jak autoři musejí neustále přemýšlet stejným způsobem jako cenzoři, zvnitřňují oficiální diskurz. Veškeré inovace výrazu, které do svých textů vnesou, jsou už vždy součástí oficiálního či dominantního diskurzu. Jinak řečeno, nic takového jako psaní mezi řádky neexistuje, protože jakýkoli význam zasažený autory a autorkami nebo dekodovaný čtenářstvem je už předem začleněn do oficiálního diskurzu. Tento alternativní pohled na cenzuru představil přední maďarský disident a po roce 1989 i politik Miklós Haraszti ve své knize o roli umělce a spisovatele za státního socialismu nazvané *Sametové vězení* (The Velvet Prison, Haraszti 1987), jež poprvé vyšla ve francouzštině v roce 1983. Koresponduje ale také s dalšími teoretičkami a autory, kteří tvořili v podmínkách politických omezení komunikace. Například Blyum jasně tvrdí, že „[n]eustálé mimikry nutně vedou k deformaci a ztrátě talentu“ (Blyum 2003, 4). I Jansen se staví skepticky k užitečnosti psaní mezi řádky a nazývá tuto techniku „*patois* nebo písni otroků“. „Přinejlepším to dává vzniknout ezoterické komunikaci, kterou intelektuální nebo konspirativní avantgarda dokáže dekodovat (...) V nejhorším případě se dvojsmyslná řeč přemění v hlas bez ozvěny. Pokud hra na kočku a myš pokračuje

příliš dlouho, pak kočka obvykle myš chytí“ (Jansen 1991, 194). Důležitá je pro přítomný výzkum absence „ozvěny“, neboť jaký je smysl vědeckého psaní bez ohlasu? Spisovatelé i badatelky působící v době státního socialismu však ve svých výpovědích vliv cenzury chválí i ostře kritizují. Vianu v úvodu ke své knize o rumunské cenzuře obhazuje romantický postoj k cenzuře následujícími slovy:

A přesto, pomalu, ale jistě, našly kreativní mozky cesty, jak na cenzuru vyzrát. Vyžadovalo to neobvyklou energii, známosti na správných místech a savoir faire. Zrodilo se silné pouto mezi spisovatelem a čtenářstvem a spisovatel dychtil vyjádřit, co říci neměl. Čtenář zase s nadšením čekal na nejmenší narážku, jak číst mezi řádky, což bylo umění dotažené pod komunistickou cenzurou k dokonalosti. (Vianu 1998, viii–ix)

Některé ze spisovatelek a badatelů, se kterými vedla rozhovory, její postoj podpořili, jiní důrazně zastávali názor o zhoubném vlivu cenzury. Literární vědkyně Vera Čalin považovala autocenzuru za cosi zvláště zákeřného, protože „křiví nejen proces psaní, ale také proces uměleckého myšlení“ (Vianu 1998, 24). Takto vzpomínala na státní socialismus v raných 90. letech, ale maďarský spisovatel a intelektuál György Konrád hodnotil účinek cenzury stejně jako Čalin již během státního socialismu, když popisoval její dopad jako „pomalé opotřebovávání“ (Konrad 1983, 450).

Narátoři a narátorky, kteří se mnou rozmlouvali pro účely této knihy, také vyjadřovali oba protichůdné názory, což vyvolává otázku: proč? Vědecká komunita je relativně malá, časové období krátké – pouhé dvě dekády a pracovní podmínky vymezené vědními politikami obdobné napříč všemi obory a institucemi. Dala by se tedy očekávat shoda v pohledu na dopady cenzury. Co odlišovalo autory a autorky v reakcích na systém cenzury? Jednou z pravděpodobných oblastí rozdílu by mohla být oborová specializace, další profesní dráha. Budu tedy zkoumat nejen lokace, chronologické fáze a aktéry procesu komunikace, ale také pojetí autorství a funkci „kódu“, tedy názory autorů a autorek na smysluplné používání zvláštních jazykových a textových strategií.

Lidé a instituce

První ponoření do literatury o publikování v době státního socialismu mi pomohlo vymezit časové období a zúžit teritoriální zaměření. Kaplan a Tomášek se v polovině 90. let zabývali fungováním institucionalizované cenzury v Československu až do roku 1968, avšak posledním dvěma dekadám

komunistické vlády, takzvané normalizaci, se dostalo mnohem méně pozornosti. Milan Otáhal vysvětluje historii a použití výrazu „normalizace“ takto:

Pojem normalizace zavedli komunisté, ale vztahovali jej především na počátky tohoto období, pro něž přední disident Milan Šimečka razil pojem „obnovení pořádku“. Historici po roce 1989 termín převzali a používají jej obvykle pro celou etapu až do roku 1989 místo zřejmě výstižnějšího označení jeho druhé, „nehybné“ fáze jako „reálný socialismus“. (Otáhal 2002, 6)

Toto období slibovalo mnohem úrodnější půdu pro výzkum vztahu mezi autorem či autorkou, textem a čtenářstvím, protože neexistovala formální instituce ani legislativa, která by ospravedlňovala cenzuru ve vědeckém publikování. Cenzura byla zrušena v červnu roku 1968. Znovu ji zavedl zákon č. 127/1968 Sb. z 13. září 1968 tři týdny po invazi Československa silami Varšavské smlouvy. Zákon zřizoval Úřad pro tisk a informace a Slovenský úřad pro tisk a informace, ale speciálně stanovoval, že „[s]voboda zveřejňování výsledků vědecké a umělecké tvorby není tímto zákonem dotčena“. Domnělá absence formální cenzury si vynutila rozšíření záběru výzkumu z institucí na všechny klíčové aktéry a stadia procesu psaní a publikování.

Co se týče teritoriálního záběru, rozmezí let 1969–1989 bylo zároveň obdobím, kdy změnou ústavy vzniklo Československo jako federace, což znamenalo samostatná česká a slovenská ministerstva kultury a školství a samostatnou Slovenskou akademii věd. Přestože se obecné vědní politiky vztahovaly na federální stát, lišila se situace ve slovenské vědě natolik, že by vyžadovala komparativní přístup. Například Jonathan Larson zdůrazňuje měkkí cenzuru osob. Jestliže se disidenti v české části federace ocitali po roce 1968 vyhození do manuálních profesí, jejich slovenské protějšky „po dlouhém hledání často našly alespoň trochu odpovídající zaměstnání a schovaly se v knihovně, laboratoři, archivu či muzeu“ (Larson 2013, 123). Adam Hudek tady poukázal na určitou kontinuitu od 50. let 20. století kdy „[p]ředstavitelé slovenské akademie [věd] aktivně hájili její pozici jako útočiště pro slovenské vědce v nemilosti“ (Hudek 2015, 180). Kdybych rozdílům mezi dvěma částmi státu měla učinit zadost, přesáhl by záběr výzkumu možnosti jedné knihy. Rozhodnutí zkoumat pouze českou část pak motivoval výzkumný zájem: můj zájem nebyl primárně historický, ale teoretický, a tomu lépe odpovídalo začít s jedním konkrétním publikačním prostředím.

Větší část víceúrovňové cenzury, jak se začala vynořovat již z krátkého rozhovoru s profesorem Hornem, by se těžko dohledávala v dokumentech. Zaprvé absence cenzurní instituce znamenala absenci archivu a zadruhé byla v té době obecně známa všeobecná averze lidí obdařených rozhodovací mocí

v institucích zanechávat písemné důkazy svého ideologického vlivu. Paulina Bren, která zkoumala českou televizi doby normalizace, komentovala svou frustraci z nedostatku archivních dokumentů ke svému tématu takto:

Normalizační vedení tvořili lidé, jimž se podařilo přežít, právě ti, kteří se v předchozích dvaceti letech dokázali vyhnout zradám, čistkám, reformám a protireformám, nebo je přečkali. Jestli se v sedmdesátých letech něčemu naučili, bylo to především to, že nemají nic nechávat písemně. Byl to svět dvojí řeči, nekonečných projevů, neobsahujících nic než slova nahromaděná na sebe jako vraky aut. (Bren 2013 [2010], 23–24)

Osu projektu tedy tvoří orálněhistorické rozhovory, doplněné soudobými vědními politikami a archivem Ediční rady Československé akademie věd. Při sestavování struktury rozhovorů jsem čerpala z díla *Cenzura v Rumunsku* (Vianu 1998), protože Vianu se také zajímala o komplexní osobní zkušenost svých respondentů a respondentek a protože v Rumunsku v pozdním období státního socialismu též neexistoval centrální dozorcí úřad. Ve srovnání se mnou měla obrovskou výhodu v tom, že mluvit s lidmi ji napadlo hned po změně politického klimatu, v letech 1991–1992. Lidé měli své zážitky ještě čerstvě v paměti a relativně nezakalené novými zkušenostmi. Navíc byl celý veřejný diskurz prosycen srovnáváním a vzpomínkami na nedávnou minulost. Mým hendikepem bylo, že jsem otázky pokládala až o dekádu později, v letech 2002–2003: po dalších deseti letech, ve kterých mí narátoři a narátorky pokračovali ve svých pracovních životech a žili ve zcela odlišných podmínkách, a po dalším desetiletí postupné změny veřejného diskurzu – zkrátka po dalších deseti letech záměrného či nezáměrného zapomínání. Veřejný diskurz nyní stále s menší ochotou analyzoval a rekonstruoval minulost, raději ji halil do nekomplikovaného totalitního paradigmatu. Martin Sabrow kritizoval tento přístup ve výzkumu, kdy se „totalita“ používá více či méně pro dramatický efekt: „totalitní přístupy mají tendenci představovat diktaturu jako stav ohrožení a těžko se smířují s každodenním fašismem a každodenním komunismem“ (Sabrow 2002, 73). V důsledku je pak analytický a poznávací potenciál těchto přístupů značně omezený a v horším případě k nim badatelé a badatelky sahají v „touze delegitimizovat předmět studia“ (Lothar Fritze parafrázován v Jones 2011, 3). V takové společenské atmosféře je pochopitelné, že potenciální narátoři a narátorky vnímali mé pole zájmu a motivaci s podezřením.

I přesto ale kniha Vianu posloužila jako dobrý výchozí bod. Podrobné čtení dvaceti šesti redigovaných rozhovorů sebraných v knize přineslo předběžnou typologii oblastí ovlivněných ideologických diktátů, kterou jsem poté rozpracovala do okruhů otázek na téma individuální profesní historie,

publikačního procesu a bariér publikování, autocenzury, „kódování“ textu a vnímání i reflexí dřívější práce po roce 1989. Tuto strukturu rozhovorů jsem testovala na pěti pilotních rozhovorech, upravila ji a pokračovala v rozhovorech až do bodu nasycení dle metody podložené teorie (*grounded theory method*),⁶ podle jejíchž principů jsem při sběru a analýze dat postupovala (podrobněji níže). Narazila jsem ale také na problém: další rozhovory již nevydávaly nové informace koncepční povahy, zato se vynořila výrazná, i když matoucí teoretická kategorie: „strach publikovat“. Ve většině narací figurovaly popisy strachu – strachu z perzekuce, jak jsem předpokládala. Nicméně když jsem se zeptala na konkrétní případy odvety za něco, co lidé napsali a publikovali, jen několik narátorů a narátorek popsalo menší incidenty – obvykle postihující spíše někoho z kolegů než je samotné –, ale nic, co by vysvětlovalo existenční teror, jímž byla jejich vyprávění prochnuta.⁷

Měla jsem celkem dvacet jedno- až dvouhodinových rozhovorů s badatelkami a badateli v oborech historie, literární vědy, filozofie a sociologie, a také bývalou redaktorkou a redaktorem v seniorních pozicích vědeckých a populárně-vědeckých vydavatelství. V pilotních rozhovorech jsem rozprávěla s lidmi, které jsem znala a kteří v době rozhovorů zastávali seniorní pozici a těšili se respektu svého profesního okolí. Ti mi pak doporučili další narátory a narátorky odpovídající mým dvou kritériím: že publikovali v oficiálních vydavatelstvích za normalizace a patřili k uznávaným odborníkům a odbornicím ve svých oborech v současnosti, a to i na základě práce, kterou dělali už během normalizace. Jestliže někdo vědecky publikoval za normalizace, musel být toho systému znalý, a pokud se i nadále těšil respektu své vědecké komunity, musel být badatelsky minimálně nadprůměrný a loajální především svému výzkumu, a ne režimu a komunistické straně. Aby odborně přežil a zůstal zaměstnán ve státní instituci, musel mít pořád vystrčená tykadla, která osahávala meze přípustnosti: o čem a o kom lze psát, jakým kontextem obložit své argumenty, kde publikovat a jaký jazyk je možné – nebo dokonce nutné – používat. Jinak řečeno, hledala jsem osoby ze široce pojaté „šedé zóny“, jak česká socioložka a disidentka Jiřina Šiklová nazvala lidi, kteří sympatizovali s myšlenkami disidentů, a dokonce se s nimi na společenské úrovni stýkali, ale nevyjadřovali svůj odpor vůči režimu tím, že by se stáhli do disidentských kruhů a jejich samizdatových publikací.⁸ Navíc „pro-

6 „Podložená teorie“ přesněji vystihuje abduktivní proces budování *grounded theory* odspodu nahoru (tj. odvození z „podloží“ dat do „špice“ konečné formulace) než v češtině zavedený překlad „zakotvená teorie“.

7 Je dáno, že veškerá vědecká činnost za normalizace probíhala v prostředí dozoru a intervencí sítě státních tajných bezpečnostních složek, na což někteří narátoři a narátorky, jak dále uvidíme, narážejí. Ani to však samo o sobě nemůže vysvětlit onen všudypřítomný strach, když chybí i jen zvěsti z druhé ruky o represích za publikovaný text.

8 Více k historii pojmu „disident“ v českém kontextu viz Bugge (2019).

tože se jen minimálně politicky angažovali, měli i více času na své vlastní vzdělávání odborné i obecné“ (Šiklová 1992, 183). Pak tuto skupinu identifikuje jako vedoucí představitele svých oborů v období těsně před politickou změnou v roce 1989.

Výsledný vzorek českých narátorek a narátorů zahrnuje devět žen a jedenáct mužů zastupujících několik kohort podle akademického věku: nejmladší z nich byla v roce 1968 studentkou, nejstarší v té době byl už docentem a mezinárodně uznávanou postavou ve svém oboru. Většina jich pracovala v Praze, protože nejvíc výzkumných institucí a vysokých škol se soustředilo právě tam, ale někteří byli zaměstnáni v jiných českých městech. Někteří začínali v šedé zóně a později se přesunuli do samizdatu, jiní byli po celou dobu členy Komunistické strany Československa (KSČ), někteří z ní byli na začátku normalizace vyškrtnuti, někteří do strany nikdy nevstoupili a u dalších to nedokážu říct, protože jsem se jich na to záměrně neptala – o jejich členství či nečlenství vím jen tehdy, když se mi to sami *rozhodli* říct. Neptala jsem se na to proto, že jsem nezkoumala jejich politickou minulost, ale jejich zapojení se do profese, a především jejich investici do prací, které napsali. Bohužel s profesorem Hornem už jsem podruhé rozmlouvat nemohla. Než jsem dokončila dizertaci a mohla se pustit do tohoto nového projektu, zemřel a s ním odešly i jeho bohaté zkušenosti a hloubka reflexe.

Vynoří-li se v datech nová kategorie, lze ji nasytit pomocí teoretického vzorkování (*theoretical sampling*): badatelka hledá nové zdroje informací a zaměřuje své hledání na danou kategorii, místo aby pokračovala v zevrubných rozhovorech (Charmaz 2006, 96–122). Takže hned jak jsem se v roce 2009 mohla vrátit do terénu, přenesla jsem kategorii „strach publikovat“ do Maďarska, země, která měla s Československem mnoho společných rysů. Po revoluci v roce 1956 a invazi sovětských vojsk následovaly represe, neexistovala zde instituce pověřená cenzurováním, a zároveň se publikování ve vědě těšilo vyššímu postavení, pokud jde o cenzuru, a vznikla zde také síť nekonformních intelektuálů a samizdatových publikací. Použila jsem stejnou strukturu rozhovorů, ale věnovala jsem více prostoru cenzuře po vydání tiskem, mluvila jsem se třemi ženami a pěti muži, jejichž společný profil odpovídal z hlediska generačního rozpětí, vědeckých disciplín, seniority a respektu ve vědecké komunitě profilu českého vzorku. Rozhovory jsem vedla většinou v angličtině a ve dvou případech v češtině a maďarštině. Moje chabá maďarština mi umožnila sledovat podstatu vyprávění, ale celý přepis a překlad je zásluhou Gábora Halmaie, mého spolehlivého asistenta při výzkumu v Budapešti.

Orálněhistorické rozhovory zaměřené na osobní zkušenost s publikováním za státního socialismu nutně obsahovaly spíše hodnou dávku dojmů

a interpretací než faktů, pokud jde o znalost fungování systému. Pokryly žitou praxi vědeckého publikování, ale už ne jeho institucionální dimenze a oficiální ideologický diskurz, v jehož rámci se praxe odehrávala. Materiál z rozhovorů bylo tedy potřeba doplnit o psané dokumenty a archiválie: konkrétně o vědní politiky a stranickou propagandu týkající se vědy. Ty sesbíralo Rádio Svobodná Evropa (Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute; dále RFE/RL) a jsou uloženy v Archivu nadace Open Society (Open Society Archives) v Budapešti. Pro ediční politiky je pak důležitý fond Ediční rady (ER) Československé akademie věd shromážděný v Archivu Akademie věd České republiky v Praze a katalogizovaný v roce 1990 Alenou Míškovou.

Proč zrovna archiválie RFE/RL, si žádá vysvětlení, neboť lze namítnout, že je to sbírka vytvořená s explicitně ideologickou optikou a účelem. RFE/RL potřebovalo oficiální propagandu a další tištěné a zvukové materiály z Československa a Maďarska pro vlastní analýzy a kritické komentáře k situaci v různých oblastech života za státního socialismu. Za tímto účelem monitorovalo v médiích široké spektrum témat včetně společenských a humanitních věd, vzdělávání a kultury. Shromáždilo články a přepisy rozhlasových programů z nejrůznějších zdrojů: dokumenty komunistické strany, které upravovaly fungování společenských věd a vysokých škol, vydávané ve stranických časopisech a denících, agenturní zprávy a novinové články týkající se různých opatření upravujících vědecký výzkum a výuku a články z vědeckých časopisů o roli společenských a humanitních věd. Lze zkrátka říct, že chceme-li ilustrovat chronologii a logiku procesu normalizace, který měl vést k hegemonické moci komunistické strany nad vědeckým životem,⁹ RFE/RL poskytuje pro tento účel nejobsáhlejší a nejsystematičtější archiv. Nemůže přinést přesný a detailní historický záznam, ale může pomoci zmapovat hlavní tendence stranických snah o kontrolu nad vědeckým výzkumem.

Fond Ediční rady Československé akademie věd (ER) pak skýtá tu výhodu, že systematicky a bez přerušení po celé období pokrývá historii jediného orgánu, a navíc takového, který dohlížel na vědecké publikování v přední československé výzkumné instituci. Míšková ve svém úvodu k archivnímu soupisu poskytuje cenný souhrn o funkcích a aktivitách Ediční rady. Ta byla ustanovena v říjnu 1961 usnesením Ústředního výboru Komunistické strany Československa a její první zasedání proběhlo v únoru 1962. Měla značný man-

⁹ Podobný zájem sledoval např. i Vilém Prečan, který podrobně dokumentuje období mezi roky 1968 a 1972 v československých společenských vědách (Prečan 1994), dále Alena Míšková, která podává zprávu o Československé akademii věd mezi roky 1970 a 1975 (Míšková 2002), a Pavel Urbášek, který zkoumal systém českých vysokých škol během normalizace (Urbášek 2002; 2008).

dát a rozsah odpovědností: od posuzování edičních plánů knih a rozsahu periodik vydávaných Československou akademií věd, ohlasu publikací akademie přes rozhodnutí na všech úrovních publikačního procesu (schvalování knižních námětů a rukopisů, určování rozsahu publikací a stanovování autorských honorářů) až po v zásadě marketingové záležitosti, například dohlížení na prodej, zásoby i zisky a ztráty všech publikací. Ediční rada byla odpovědná prezidiu akademie, které do jejích řad také jmenovalo zasloužilé vědecké vedoucí pracovníky (a důvěryhodné straníky). Rada měla každý měsíc zasedání, jejichž program obvykle zahrnoval projednávání edičních návrhů a rukopisů předložených ER prostřednictvím vědeckých kolegií různých oborů akademie, diskusi o redakčních záležitostech s představiteli jednoho nebo několika vědeckých kolegií a diskusi o úkolech uložených Ediční radě prezidiem (Míšková 1990). Fond ER obsahuje protokoly jednání a podkladové materiály poskytnuté členům rady. Členové ER se nacházeli v sevření protichůdných tlaků: byli v podstatě v pozici cenzorů, ale zároveň byli sami tvůrčími osobnostmi, vědci. Jako členové rady se museli zodpovídat za svá rozhodnutí nadřízeným institucím, jako autoři byli předmětem stejné ideologie, do které se snažili sešněrovat ostatní. Zajímá mě poměr mezi těmito dvěma rolemi ER, abych porozuměla podílu menších aktérů na systému vědeckého publikování v době státního socialismu.

Tyto tři různé zdroje – rozhovory s českými a maďarskými badateli a badatelkami, záznamy Ediční rady Československé akademie věd a vědní politiky a dokumenty týkající se vědních politik – představují tři různé aktéry ve vztahu k státní moci: jednotlivou badatelku nebo badatele podrobeného státní moci, ale s určitou mírou agentnosti, zprostředkující instituce, jejímž členům je dána moc státem, ale jsou jí zároveň podřízeni, a samotný stát jedné politické strany. Vzájemně se doplňují a poskytují materiál pro zkonstruování obrazu institucionálního prostředí a strukturování společenských a humanitních věd v Česko(slovensku) a v menší míře v Maďarsku. Vypovídají o osobních strategiích profesního přežití v rámci institucí, etapách publikačního procesu a vztahu autorů k tvorbě a oběhu znalostí za politicky represivních podmínek pozdního státního socialismu. Příběhy z těchto tří zdrojů si často odporují. Propojit je a vyprávět výsledný příběh etickým způsobem s ohledem na mé komunikační partnerky a partnery představovalo metodologický oříšek. Popsat jeho objem a celý výzkumný proces vedoucí k jeho rozlousknutí by si zasluhovalo vlastní kapitolu, ale z důvodu prostoru zde uvádím alespoň krátké shrnutí.

Pomyslné rozhovory:¹⁰ Primární text o cenzuře v českém a maďarském vědeckém publikování za státního socialismu, 1969–1989

Kódování pro kvalitativní analýzu dat

Metoda konstruktivistické podložené teorie (Charmaz 2006) nabízela nejvhodnější způsob analýzy dat pro danou situaci: popsat a strukturovat problém zatím málo poznáný a také jej snad i rozluštit prostřednictvím teoretických kategorií vyvinutých vztahením dat k dalším datům. Kathy Charmaz patří k „druhé generaci“ autorek podložené teorie (Morse, Stern, Corbin, Bowers, Charmaz a Clarke 2009) a staví především na práci Anselma Strausse a Juliet Corbin (Strauss a Corbin 1990), ale také na pojetí této metody analýzy dat uzpůsobené Perit Alasuutari pro kulturní studia (Alasuutari 1995). Všechny tři metodologické zdroje přispěly k analýze materiálů z rozhovorů pro tento projekt, přičemž materiál z písemných dokumentů dodal tam, kde to bylo nutné, další potvrzení dílčího závěru nebo teoretický vhled.

Konstruktivistický přístup si uchovává základní princip původní formulace podložené teorie: otevřené kódování shromážděných dat, tedy pojmenování textového segmentu pomocí určitého konceptu. Například velmi krátký segment, který zní v češtině následovně:

[Otázka: „Jak jste věděla, kde leží hranice toho, co je a není přijatelné?“]

Prof. Szebah: „Žijete v tom, prostě se naučíte ten jazyk, takže víte“,

dostane jméno, tedy „kód“, „Senzibilizace vůči cenzuře: Jak to věděli?“ Z praktických důvodů jsem přidělila každému kódu kombinaci písmen a čísel. Výše uvedený kód získal kombinaci „K5“.¹¹

Konstruktivistická podložená teorie se od původní formulace odklání v následujících krocích. Nezkoumá vztahy mezi kódy postupným navyšováním úrovně abstrakce, ale namísto toho seskupuje kódy do kategorií s cílem interpretovat vztahy v rámci jednotlivých kategorií a mezi nimi z hlediska konceptů a procesů (Corbin 2009, 42–50; Corbin a Strauss 2015 [1990], 76–77). Charmaz zdůrazňuje budování teorie zdola nahoru, po vzoru pyramidy. Hlavním cílem budování teorie je pro ni vytváření bohatých,

¹⁰ „Pomyslné rozhovory“ (*imagined conversations*) odkazují na titul knihy Benedicta Andersona *Imagined Communities* z r. 1983, který je do češtiny přeložen jako „pomyslná společenství“ (Anderson 2003 [1983]) nebo „představy společenství“ (Anderson 2008 [1983]).

¹¹ „K5“ nemá samo o sobě žádný význam. Kódy jsem přidělovala po řadě, začala jsem samostatnými písmeny, a když jsem došla na konec abecedy, přidala jsem k písmenu číslici „1“, v dalším kole číslici „2“ a tak dále, dokud to bylo potřeba.

saturovaných teoretických kategorií. Zdůrazňuje procesní povahu studovaného jevu: jak dávají věci smysl, jak se dějí.

Metoda podložené teorie vznikla za účelem zkoumání problémů existujících v přítomnosti. Přestože některé badatelky a badatelé, například sama Juliet Corbin v díle o vietnamské válce (Corbin 2009), pracovaly také s historickou perspektivou, nejde o zjevnou orálněhistorickou metodu. Překonání této obtíže pomáhá práce Perttiho Alasuutariho. Přizpůsobil sociologický nástroj rané podložené teorie kulturním studiím, které historii počítají mezi své zakládající disciplíny. Alasuutari rozděluje práci s kvalitativními daty do dvou fází: „co“ („vyčištění pozorování“, *purification of observations*, tj. sestavení typologie problematiky) a „proč“ („rozřešení“, *unriddling*, problému) a poukazuje na to, že tyto dvě fáze budou pravděpodobně probíhat zároveň, nikoli postupně, protože badatelský subjekt průběžně formuluje a zpřesňuje teorie, jak se objevují nová data (Alasuutari 1995, 13–18, 133–134). Syrová pozorování, podobná otevřenému kódování Strausse a Corbin, je potřeba „vyčistit“ tím, že zformulujeme tvrzení (*proposition*) či pravidla o skupinách okódovaných segmentů. V praxi to znamená, že badatelka vyřkne zobecnění o skupině segmentů se stejným kódem, které musí platit pro všechny segmenty skupiny *bez výjimky*. To proto, že na rozdíl od kvantitativního výzkumu nepracuje výzkum kvalitativní se statisticky reprezentativním vzorkem, a proto každý text, každý rozhovor, každý segment textu reprezentuje skupinu neznámé velikosti, a nelze jej tedy vyloučit jako statisticky nevýznamný. Všechny segmenty jsou pro zkoumaný problém stejně závažné a mají stejnou vypovídací hodnotu. Pokud tvrzení neplatí pro všechny segmenty ve skupině, je ho třeba přeformulovat (Alasuutari 1995, 130–131). Typologie pak představuje souhrn všech konceptů obsažených ve tvrzeních a poskytne představu o velikosti výzkumného problému; obsahuje popis všech prvků problému.

„Rozřešení“ znamená vysvětlení vztahů mezi prvky typologie a provádí se vztažením tvrzení k sobě navzájem a k různým kontextům, například srovnáním s jinými kulturami, existujícím výzkumem, texty nebo druhy obraznosti (tamtéž, 133–142). Tento proces vede k postupné redukci množství dat pro interpretaci. Badatelka postupně kombinuje skupiny tvrzení a formuluje o nich další pravidla. Tak pokračuje dál, dokud se data vlastní teoretickou konceptualizací zkoumaného problému nezredukuje na „rozřešení“. Každé kolo formulování tvrzení znamená zvyšování úrovně abstrakce – ale způsobem navrženým Charmaz: držet se co nejbližší dat a usilovat spíše o pochopení než o vysvětlení zkoumaného problému (Charmaz 2006, 126–127).

Hlavní výhodou tohoto přístupu je, že umožňuje pracovat s ověřitelnými i neověřitelnými informacemi zároveň, protože fiktivní či neověřitelné informace jsou také součástí výzkumného problému, všechny představují reálné

nebo potenciální možnosti. Každý segment se vždy konfrontuje s jinými segmenty a začlenění se do „rozřešení“. Jde o pracný postup s mnoha slepými uličkami a vrácením se zpět, ale ideální pro tento projekt, který zahrnoval tak nestejnorodý materiál. Archivní dokumenty zaznamenávaly stejnou měrou fakta, ideologický diskurz i popisy událostí vyličených propagandistickým jazykem. Osobní výpovědi vznikly v přítomném okamžiku a hemžily se dohady, předpoklady, roztrpčením, bolestí, nostalgií, vlastními zájmy, sebestylizací a romantizací, ale také anekdotami, mezerami ve vzpomínkách i fascinujícími detaily osobních zkušeností.

Základní typologie vědeckého publikování a cenzury, která je předmětem této knihy, vychází z práce Vianu a vytvořila základ pro polostrukturované rozhovory. Mé vlastní otevřené kódování rozšířilo typologii na 119 kódů–konceptů. Dále jsem pokračovala axiálním kódováním dle Strausse a Corbin, abych konsolidovala zatím fragmentovaná data „do součástí organizačního schématu“ (Charmaz 2006, 61). Výsledná matice sestávala ze čtyř velkých kategorií – institucí, díla, autora a jazyka – s pátou doplňkovou kategorií „hodnocení minulosti“, z nichž každá se dělí do podkategorií.

Dokumenty Ediční rady Československé akademie věd představovaly odlišný materiál. Vedle „ideologičtiny“ zaznamenávaly také konkrétní případy publikační praxe. Vztahují se k prvním třem kategoriím – institucím, dílu, autorovi – a spojují subjektivní zkušenost zkonstruovanou z paměti a formulovanou v rozhovorech s abstraktním jazykem a obecným rámcem vědních politik. Jelikož jsem po archivních materiálech sáhla až po provedení rozhovorů, pročítala jsem je za účelem objevení nových kódů. Žádné nové kódy se ale nevynořily. To potvrdilo, že vzorek rozhovorů byl skutečně nasycený, pokud šlo o tyto tři kategorie, a prověřilo míru subjektivního zkreslení informací z rozhovorů.

Prezentace dat v textu: postakademické psaní

Zatímco propojit analyticky oba druhy archivních materiálů v písemném výstupu bylo celkem bezproblémové, materiál z rozhovorů se ukázal být nepoddajným. I když jsem svou argumentaci poctivě dokládala citáty, výsledek vyzníval neúplně, neadekvátně, prostě nevýstižně. Pokud jsem citovala někoho, že jej nikdy žádná cenzura neomezovala, vypadali vedle toho jiní, jako že si libují v sebelítosti. Přitom v prvním případě šlo o optimistické zkreslení na základě určité omezenosti pohledu a ve druhém o vyjádření skutečné bolesti, i když jsem třeba osobně nesouhlasila s morální pozicí mluvčího. Nechala-li jsem mluvit jeden hlas, jiné ho začaly překřikovat. Navíc z kterého bodu v čase tyto hlasy promlouvaly a ke komu? Líčily události hluboce zakořeněné

v paměti, dobře nacvičené příběhy o minulosti, nebo reflexe minulých zkušeností, ale spoluvytvářené v průběhu našich rozhovorů a konstruované prizmatem současného veřejného diskurzu? Obracely se ke služebně mladší kolegyni, mladé ženě, nebo k člence generace, o které předpokládali, že je minulostí státního socialismu nedotčená, a u které hledali pochopení? Začalo být jasné, že „[p]okud autorka nebo badatelka jen nalije data do již existujícího formátu analýzy nebo písemného projevu, pak práce vypadá uměle, nuceně a ztrácí na účinku“ (Pillow a Mayo 2012, 199). Konvenční přístup akademického psaní udělal z příběhu, který jsem chtěla vyprávět, cosi sterilního, zploštil bohatství jeho kontextuálních vrstev a rozporů. Jinak řečeno, materiál dal najevo, že vyžaduje nakládání způsobem, kterému se dnes říká „postakademické psaní“, kde „post“ lze použít ve smyslu „pokračování“, ale jinak“ (Badley 2019, 188).

K vyvinutí formy prezentace rozhovorů v písemném výstupu mě inspirovala feministická metodologie a literární teorie. Feministická metodologie obrovsky ovlivnila metodologii kvalitativního výzkumu jako takového, nejenom výzkumu genderu. Její principy mimo jiné zahrnují následující: zviditelnění života a zkušeností žen; reflexe struktur a předpokladů stojících za výzkumem a jeho kategoriemi, a to včetně vztahů moci a privilegií; etiku výzkumu; a legitimizaci subjektivního a emocionálního jako důležité součásti zkušenosti žen i výzkumné etiky (viz např. Fonow a Cook 1991; Reinharz 1992; Fonow a Cook 2005; DeVault 1996; McCorkel a Myers 2003). Usilovala jsem tedy o takovou formu psané prezentace, která by zviditelnila život a zkušenost mých narátorů a narátorek, chovala se k nim eticky tím, že jim umožní, aby co nejvíce prezentovali sami sebe, zviditelnila mocenský vztah výzkumné situace a obnažila výzkumný proces a zároveň se nevyhýbala emocionálnímu a subjektivnímu. Jen takový přístup dával možnost uchovat co nejvíce ze spletnosti, často rozporuplné, pochybné i diskutabilní, obsažené v jednotlivých osobních příbězích, o které se se mnou narátoři a narátorky podělili. Zohlednění subjektivního pak pomůže „situovat“ prožitek vytváření vědění (Haraway 1991, 183–201) za státního socialismu a zjemnit teoretické chápání cenzury.

Důvod pro větší zviditelnění výzkumného procesu je primárně etický. Obnažení výzkumných postupů má čtenářstvo upozornit na manipulativní přítomnost autorky-badatelky, protože „[p]odání“ nemůže být objektivní. Je to politický produkt a jeho konstrukce obsahuje řadu explicitně ideologických kroků. Stručně řečeno, *reprezentace* jsou *interpretace*. Nikdy nemohou být nezkaleným odrazem. Naopak, využívají celou baterii nástrojů určených k výběru, například zdůrazňování, redigování, krácení, transkripci a přechylování“ (McRobbie 1982, 51, zvýraznění v originále). Způsob prezentace

materiálu z rozhovorů v této knize by měl čtenářstvu neustále připomínat, že a jak vyprávění konstruovala badatelka.

Zvolila jsem dvoufázovou prezentaci rozhovorů, která odpovídá Alasuutariho typologii a „rozřešení“. Nejdřív jsem vytvořila „primární text“, jak by jej pojmenovala literární terminologie, příběh s postavami a dialogem; neboli typologii vědeckého publikování za státního socialismu. V druhé fázi jsem provedla textovou analýzu narativní části – „rozřešila“ jsem typologii – a vystavěla jsem teorii státněsocialistické cenzury pyramidovým způsobem, jak jej navrhla Charmaz, a s využitím procesu formulování vrstev tvrzení dle Alasuutariho.

Účelem primárního textu je zachovat polyfonii materiálu a navodit atmosféru, ve které probíhal vědecký výzkum a publikování za státního socialismu, předtím než přijdou vysvětlující komentáře a teoretické závěry. Padraic Kenney nazval v Bachtinově duchu začátek 90. let 20. století ve východní části střední Evropy „karnevalem revoluce“, který narušil nepřetržitou „samomluvu (*monologue*) režimu“ vedenou před rokem 1989 „kakofonií neodbytných a výsměšných hlasů“ (Kenney 2005 [2002], 16). Tyto hlasy ještě stále zaznívají ve vyprávěních badatelů a badatelek, kteří se účastnili tohoto projektu, a jsou vyzdvíženy do popředí prostřednictvím „pomyslných rozhovorů“ (*imagined conversations*), ze kterých se primární text skládá. Text se volně drží formy vyprávění o hledání (*quest narrative*), s vypravěčkou jako adeptkou a komunikačními partnery a partnerkami jako rádci či zasněžiteli, kteří adeptku provázejí prostředím státněsocialistického vědeckého publikování. Při jejím putování jí radami neustále ukazují cestu a vzájemně mezi sebou konverzují. Některé z těchto termínů si vyžadují vysvětlení.

Michail Bachtin vytvořil koncept polyfonie v reakci na cenzuru, zachování polyfonie je tedy o to důležitější i zde.¹² Rozvinul koncept z románů Dostojevského, které v jednom textu obsahují „protichůdné filozofické postoje“ (Dostojevský citován v Pearce 1994, 45), což je „přímým důsledkem jednoho z primárních kritérií polyfonního textu: nezávislost postav na vypravěči. Mnohočetné hlasy a postavy Dostojevského románů nevyjadřují světonázor autora-vypravěče: jsou zcela nezávislé, a jak říká Bachtin, „stejně platné““ (Pearce 1994, 45). Polyfonie neznamena pouze přítomnost mnohočetných perspektiv, ale také „zaznamenávání různých úhlů pohledu v mnohočetných hlasech“ (Marcus a Fischer, *Anthropology as Cultural Critique*, 1986, citováno v Fontana 2003, 54).¹³ Tohoto principu je v konvenčním akademickém psaní těžké, ne-li nemožné dosáhnout, protože konvence diktuje,

¹² Za připomenutí kontextu původu Bachtinovy teorie vděčím Lynne Pearce.

¹³ Andrea Fontana píše o vlastní aplikaci polyfonie při své autorské spolupráci na polyfonní divadelní hře konstruované z hloubkových rozhovorů s tanečnicí na klíně (Fontana 2003, 61).

že bez ohledu na to, kolik perspektiv autorka zahrne, musí být *hlas* celého článku nebo knihy jednotný. Presentaci materiálu v jednom hlasu jsem se chtěla zvláště vyhnout ze dvou důvodů: chtěla jsem minimalizovat „kolonizaci“ hlasů narátorů a narátorek a distancovat se od hlasů, se kterými jsem nesouhlasila, ale bez toho, abych je hodnotila. Carolyn Ellis a Leigh Berger navrhuji v takovýchto případech používat narativní formu: „otevřenost vyprávění vůči mnohonásobným perspektivám může úspěšně komunikovat potíže a dilemata zkoumání osob, s nimiž nesouzníme, i těch, s nimiž souzníme“ (Ellis a Berger 2003, 165). Nejdříve zachytit a prezentovat mnohonásobné hlasy a teprve potom se pokusit polyfonii teoreticky vysvětlit, to umožňuje přivést do vzájemné interakce celou škálu perspektiv a rozkrýt jejich diskurzivní vrstvení, překryvy a kolize.

Podnět rozvrhnout projekt na principu narativu hledání vzešel z pozice, kterou jsem zaujala vůči narátorům a narátorkám během našich rozhovorů, a také z vlastní povahy výzkumu. Každý výzkum je svým způsobem hledání nikoli konečného poznání, ale – slovy Jacquese Derridy – snaha „pochopit tolik, abychom pochopili víc“ (Smith 1998), posunout horizont vědění tím, že dojdeme k dalším otázkám i přesto, že některé z těch původních třeba zůstaly částečně nezodpovězeny. Česká teoretička Daniela Hodrová definuje literární vyprávění o hledání jako „iniciační“ vyprávění, ve kterém adept na konci cesty pochopí, že cílem je něco víc, než se na začátku domníval, ne materiální objekt, ale větší poznání, a to včetně sebe-poznání: „adept nalezne kámen mudrců v sobě“ (Hodrová 1993, 173).¹⁴ V tomto projektu představovalo poznání, které přesáhlo původní úsilí o zjištění publikačních podmínek, pochopení, že osobní dilemata, ospravedlňování se, strach i emoce tvořily za normalizace nedílnou součást systému vědeckého publikování. Stejně tak se podílely i na vyjádření prožitě zkušenosti v rozhovorech, možná proto, že mé narátorky a narátoři se cítili

pod implicitním tlakem komunikovat představu personalizovaného self – self, jež nelze jednoduše odvodit z veřejného diskurzu. V kontextu, kde existuje jasně dominantní veřejný diskurz, například v době revoluce, může polemizování o některých z jeho aspektů představovat způsob, jak vyhovět požadavku na personalizaci. (Andrle 2000, 218)

Personalizované self, které existovalo před rozhovorem, se zákonitě formovalo i v jeho průběhu. Molly Andrews poukazuje na potíže při rekonstruování životních historií z Východního Německa pro dnešní publikum:

14 Na putování vlastního rukopisu Hodrové jsem narazila v archiváliích Ediční rady Československé akademie věd a setkáme se s ním v kapitole 4.

[P]olitické klima se změnilo a pořád se ještě mění natolik, že i to, co je paměti-hodné – na kolektivní i individuální úrovni –, se samo neustále přetváří. Opodstatněně lze tedy tvrdit, že příběhy, které lidé vyprávějí, dokonce i – a možná hlavně – sobě o sobě samých a své minulosti, jsou neustále v dramatickém toku. (Andrews 2000, 187)

Na rozdíl od Andrews jsem se nezabývala transformačním procesem zvenku, ale žila jsem ho stejně jako ti, které jsem zkoumala, a stejně jako oni podléhala vytváření vzpomínek a příběhům v toku. Badatelky a badatelé v kvalitativním výzkumu, obdobně jako adeпти, se mění pod vlivem předmětu svého výzkumu a obohacují se o sebepoznání. To v tomto případě přicházelo ze dvou zdrojů: za prvé z uvědomění, že narátorky, nárátoři i já jsme při formování vyprávění minulosti byli jen zčásti diváky, byli jsme také jeho aktéry, a za druhé z úvah nad přetrvávajícím dědictvím státněsocialistických praktik v akademickém světě. Ať chtěně či nechťně, také jsem byla účastna zděděné praxe. Fakt, že jsem vysokou školu studovala ještě v období státního socialismu, ze mě činí takřikajíc „přidruženou členku“ komunity, kterou jsem zkoumala.

Narátorky a nárátoři tvořili „pomyslné společenství“ (*imagined community*) v tom smyslu, že všichni patřili do akademické obce, všichni měli podíl na zapojení v systému státního socialismu, který je ale zároveň utlačoval, a byli si často oborově příbuzní. Navíc také tvořili určitou „horizontální spřízněnost“ (Anderson 2003 [1983], 245), nemuseli se nutně znát osobně, ale vztahovali se k hranicím mezi „námi“ (akademiky, kteří během normalizace zůstali věrni oboru) a „nimi“ (těmi, jejichž loajalita patřila zejména komunistické straně). Nicméně společné rysy kontrastovaly s mnoha hlasy a pohledy. Proto jsem pro prezentaci přepisů rozhovorů vyvinula textovou strategii „pomyslné rozhovory“, abych mohla zachytit jak spřízněnost v komunitě, tak polyfonní aspekty. Dialogy jsou „pomyslné“, protože tak, jak jsou zachyceny zde, se nikdy neudály, ale zkonstruovala jsem je z výňatků rozhovorů vedených jednotlivě s každou narátorkou a nárátořem.

Rozhovory jsem sestavila podle následujících pravidel. Zaprvé, musely zaznamenat *všechny* informace, ale pouze jednu, aby představily typologii studovaného problému. To znamená, že jsem nejdřív předběžně roztřídila okódované segmenty rozhovorů do pěti kategorií: instituce, dílo, autor, jazyk a „hodnocení minulosti“, a vyloučila všechna „opakování“. V dalších krocích jsem seskupila segmenty do podkategorií, seřadila je do sekvencí s potenciálem pro strukturu příběhu a nakonec je spojila do plynulého vyprávění (viz Box 1).

Box 1: Konstrukce „pomyslného rozhovoru“

Část seřazených okódovaných segmentů z rozhovorů:

K5: Senzibilizace vůči cenzuře: Jak o ní věděli?

[LOI: „Jak člověk tehdy věděl, co lze a co nelze napsat? Co je možné a co není možné?“]

Prof. Jestřábník: (Pauza) „Já nevím. No, neumím, neumím říct.“

Dr. Jasan: „No to právě byla ta výhoda, že se to přesně nevědělo. To určovali ti, kteří šéfovali těm odborným časopisům a tak. Ti potom [sepsali] jakousi směrnici, která ovšem mě nikdy [nezajímala], páč do té oblasti jsem nikdy nevstoupil, aby odpovídala projevům politických představitelů státu.“

Prof. Čedič: „Tahle otázka je pro mě obtížná, páč to už je všechno hrozně dlouho, co jsem to psal, abych si uvědomoval – a taky někdy si ani ty věci plně racionálně neuvědomujete. Přesto to děláte, páč víte, že ty tlaky tady jsou, a když chcete, aby knížka vyšla, no tak... v té pozdější, tam se to určitě projevilo. Tam už se schylovalo k tomu, že by to mohlo vyjít, a tak jsem určitě musel dělat nějaký takový kousky.“

Výsledný text (Kapitola 5):

Počkala jsem, až se všichni usadí zase kolem stolu, a položila jsem první otázku, „Jak člověk tehdy věděl, co lze a co nelze napsat? Co je možné a co není možné?“

Ticho. Pak profesor Jestřábník řekl: „Já nevím. No, neumím, neumím říct.“

„No to právě byla ta výhoda, že se to přesně nevědělo,“ byl přesvědčen doktor Jasan. „To určovali ti, kteří šéfovali těm odborným časopisům a tak. Ti potom [sepsali] jakousi směrnici, která ovšem mě nikdy [nezajímala], protože do té oblasti jsem nikdy nevstoupil, aby odpovídala projevům politických představitelů státu.“

Opět následovala krátká odmlka, až promluvil profesor Čedič.

„Tahle otázka je pro mě obtížná, protože to už je všechno hrozně dlouho, co jsem to psal, abych si uvědomoval – a taky někdy si ani ty věci plně racionálně neuvědomujete. Přesto to děláte, protože víte, že ty tlaky tady jsou, a když chcete, aby knížka vyšla, no tak...,“ významně se odmlčel.

„V té pozdější [knize], tam se to určitě projevilo. Tam už se schylovalo k tomu, že by to mohlo vyjít, a tak jsem určitě musel dělat nějaké takové kousky.“

Etické principy kvalitativního výzkumu vyžadovaly anonymizaci lidí i míst a zredigování těžkopádné prózy surových přepisů rozhovorů bez toho, že by

se pozměnil význam.¹⁵ Anonymizace narátorek a narátorů pak musela mít určitý systém přidělování přezdívek, které by zachovaly jejich individualitu jako „postav“ a také informovaly o jejich „demografických“ charakteristikách: pohlaví, akademické hodnosti, oboru a zemi působení (Česká republika nebo Maďarsko). Každá přezdívka tak sestává z reálného akademického titulu narátorky či narátora v době rozhovoru a příjmení inspirovaného říší rostlin nebo nerostů u českých „postav“ a dáckými botanickými jmény u „postav“ maďarských (viz podrobně v kapitole Osoby a obsazení).¹⁶

Konečný výsledek má podobu vyprávění bohatého na dialog, i když, zamyslíme-li se nad procesem jeho konstruování, neliší se tolik od konvenčního nakládání s daty z rozhovorů: člověk začne rozvíjet svou argumentaci z citátu, ten pak okomentuje či interpretuje a pokročí k dalšímu bodu diskuse, zpravidla dalším citátem. V pomyslných rozhovorech po citátu nenásleduje komentář nebo interpretace, ale další citát. Co taková metoda psaní přináší? Jednak je – jak doufám – čtivější. Důležitější však je, že umožňuje koexistenci množství hlasů a aspektů osobní zkušenosti s psaním a publikováním za státního socialismu: boje o osobní a profesní integritu, vzdor vůči restriktivnímu systému, ale i seberomantizování a sebestylizaci, které se všechny vyskytovaly často v odpovědi na jednu otázku jedné narátorky nebo narátora. Také umožňuje zachovat intimitu sdílenou v situaci rozhovoru, která by se v konvenčním přístupu ztratila. Zkrátka by měla vykreslit komplexnější obraz tématu i výzkumného procesu, i když musíme mít na zřeteli, že „[j]akýkoli příběh, který konstruujeme, je částečný, privilegovaný a rétoricky vytvořený pro určité publikum“ (Adams, Holman Jones a Ellis 2015, 82). Konečně nejdůležitější je, že pomyslné rozhovory představují pokus „převzít odpovědnost za reprezentování účastníků a účastnic výzkumu způsobem, jenž nereprodukuje škodlivé stereotypy“ (DeVault parafrázuje Bhavnani, „Tracing the Contours: Feminist Research and Feminist Objectivity“; DeVault 1996, 42).

15 V zájmu srovnání hierarchií mezi mluvčími, které by mohly vzniknout tím, že něčí promluva by byla přeložena z angličtiny do spisovné češtiny a něčí by byla ponechána v pražském nářečí, jsou všechny promluvy v tomto směru sjednoceny.

Rozhovory vznikaly v době, kdy ještě v našem středoevropském prostoru bylo obvyklé vyžádat si od narátorů a narátorek spíše verbální než písemný souhlas za předpokladu, že výpovědi budou anonymizovány. Protože jsou ale dnes etické standarty již nastaveny jinak, snažila jsem se kontaktovat alespoň všechny ještě žijící české narátory a narátorky, a pokud odpověděli, zaslat jim k autorizaci pasáže z jejich rozhovorů použité v textu i kontext, v němž jsou zasazeny. Ty jsem pak podle jejich přání upravila. V několika případech zůstaly mé pokusy o navázání kontaktu bez odpovědi, doufám alespoň, že jsou výpovědi těchto narátorů a narátorek dostatečně anonymizovány, aby dotýcným nezpůsobily případnou újmu.

16 https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Dacian_plant_names. Antropolog Nigel Rapport vyvinul obdobnou metodu prezentace svého výzkumu o diskurzu násilí v newfoundlandském městě. Klíčový rozdíl mezi našimi technikami leží v identifikovatelnosti postav jako odlišných jedinců. Rapport sestavuje své „scény“ z mnoha konverzací, které zaslechl nebo nahrál, což znamená, že výpovědi, které přidělil jedné „postavě“, ve skutečnosti jedna a ta samá osoba vyřknout nemusela (Rapport 1987, 21).

Stereotyp by v tomto případě znamenal psát o dehumanizaci a instrumentalizaci státněsocialistickým režimem a spoluvině ze strany těch, kteří pracovali v jeho institucích. Takový apriorní pohled by neposunul naši znalost o režimu. Předsunutí pomyslných rozhovorů před jejich analýzu dovoluje narátorkám a narátorům nejdříve vlastními slovy vyjádřit jejich pohled na věc, a teprve potom „adeptce“ začít splétat koncepční uchopení pro čtenářstvo. Přeloženo do jazyka výzkumných metod, úryvky, z nichž jsou pomyslné rozhovory sestaveny, představují *všechna* surová data, která pak využívá následná analýza a výstavba teorie.

Výsledek: Mapa mezi myšlenek?

Celé „hledání“ začalo zájmem o struktury a procesy cenzury a vědecké komunikace v pozdním státním socialismu na příkladu české normalizace. Ze zkoumání čtyř počátečních hlavních otázek – zaprvé institucionálního kontextu a v jeho rámci vztahu institucí k zaměstnancům a zaměstnanců k němu, zadruhé cesty rukopisu institucemi k vydání a čtenářskému přijetí vydaného textu, zatřetí pojmu autora a autorského vztahu k vlastním textům a začtvrté jazyka a „kódu“ komunikace – brzy vzešla pátá a teoreticky nejzajímavější otázka: současný výskyt obou protichůdných názorů na dopad cenzury na intelektuální myšlení – škodlivý a prospěšný – v poměrně homogenním vzorku českých badatelek a badatelů.

Celkem brzy vyšlo najevo, že dokumenty pocházející z kruhů státní moci – vědní politiky a stranická nařízení – podávaly příběh odlišný od toho, který o fungování cenzury a vyrovnávání se s ní vykládali badatelky a badatelé v zemi, která neměla formální cenzurní instituci, jež by se vztahovala na vědu. Ty dva příběhy připomínají „veřejné“ a „skryté přepisy“ Jamese C. Scotta, kde se ty první zmíněné vztahují k „otevřené interakci mezi podřízenými a těmi, kdo jim vládnou“ (Scott 1990, 2), zatímco ty druhé „představují kritiku moci vyřčenou za zády dominujících“ (tamtéž, xii). „Veřejný přepis“ tedy „pravděpodobně nevypoví celý příběh mocenských vztahů“ (tamtéž, 2). V našem případě „moc“ vypráví lineární příběh o centralizované a vzrůstající kontrole akademického života. Příběh „poddaných moci“ splétá mnohem složitější dějovou linii. Ta se trochu podobá hře Člověče, nezlob se!, i když badatelé a badatelky měli přece jenom o něco více možnosti jednat, než se rozhodnout, zda hodit nebo nehodit kostkou. Když „hodili“ myšlenku do institucionálního prostředí, její postup závisel na tom, zda bude menšími či většími krůčky postupovat k cíli, tedy k publikaci, anebo jestli ji po cestě někdo „vykopne“ zpět na začátek. Abych mohla odpovědět na všech pět

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Meze myšlenek.

Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.